

૧૭૦૬

શિરસ્તેદાર.

મૂળ મરાઠીમાં
વિનાયક કોંડદેવ ઓક ફત
તેનું
ગુજરાતી ભાષાંતર.
કરનાર
કાનોજી જયરામ.

મુંબઈ:

“ઈન્ડિયન પ્રિન્ટિંગ” છાપખાનામાં છપાવી.

સન ૧૮૮૨.

મા આફત મુજબ નોંધેલ

જાહેર ખબર.

નવિ લખેલી ચોપડીઓ અમારી કરેલી તે મુંબઈમાં બાહ
દોઢ કાળકાદેવી ધર નં. ૨૬ માં રોકડી કીમતથી મલશે.
સંશોધનશીલ રોગ ૧-૧૨-૦ પો. ૨ આના
શિરસ્તેદાર ૦-૬-૦ પો. અર્ધા આને

૧૩૦૭

પ્રસ્તાવના.

આ કહીત વારતા મરાઠી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર રા. રા. વિનાયક કોંડદેવ ઝાક ઝિઝિઝિ રચેલી, તે ઝિક લખાડ અને લાલચુ શિરસ્તેદાર તુરંગમાં પોતાની આલનુ કૃત્ય ભાગવતાં કરેલાં કૃત્ય બદલ પદ્માતાપ કરીને પોતાનાં ઉદાહરણથી દેશ બાંધવોને પોતાના કર્મની કહાણી કહે છે એવો આનો ભાવાર્થ છે. (શિરસ્તેદાર) આ વારતા લખવામાં ઝાક મજકુરનો હેતુ ઝિઝિઝિ કે શિરસ્તેદાર લેકો પોતાની અંધાર્થથી લાંચ લઈ ન્યાયનો અન્યાય અને અન્યાયનો ન્યાય કરવાને બેહદ ઉન્મતાઈ/પણું જે વાપરેછે, તેઓને અજવાળામાં બરાબર લાવી તેમને જગાડવાનો છે; અને તેઓના વર્તણુકથી ગરીબ લોકોને જ દુઃખ ભોગવવા પડે છે. તે સરકારના કાન ઉપર નાખી કંઈ નિવારણનો ઉપાય થાય તેમ કરવા તેનો હેતુ છે. વારતાનો ગુજરાતી ભાષામાં પણ ભાષાંતર કરતાનો ઝિ છે તે આ જગાએ કેહેવાની કાંઈ જરૂર નથી.

મરાઠીમાં આ વારતા ઝાક મજકુરે સન ૧૮ સાલમાં લખી તૈયાર કરી મેહેરબાન દક્ષિણા પ્રાઈ-નરક મોકલેલી તે એવણને પસંદ પડવાથી મી. ઝા. ઈનામ મલ્યું હતું.

આ પુસ્તક મરાઠીમાં બાહાર પડ્યું. ત્યારે ધણા દાર મરાઠી વર્તમાન પત્રોમાં ઠીકા કરી, તેમાં કેટલો દારોનો એવો દુરાગ્રહ પડ્યો કે આમા વરણેલાં દારો હાલમાં દેખવામાં આવતા નથી તેથી આવ તર નોહતી, શીવાય જેઓ સમજુ હતા તેઓ કહ્યું કે એવા શિરસ્તેદારો હાલમાં ધણાં સાહેબ લોકમાં એવાં નથી? અને છે-ના દાબ કાઢવો એમાં શું ફાયદો છે વાસ્ત

લોકોમાં એવા માણસો નથી એવું મીં એકે કહેલું નથી તેમ
હવે પછી કહેવાના પણ નથી. કેમકે આ પુસ્તકનું નામ શિરસ્તે-
દાર એવું છે, તો તેમા શિરસ્તેદાર શ્રીવાય ખીખનું નામ નજ
આવવું જોઈએ; સાહેબ લોકોનો સંબંધ આ પુસ્તકમાં લાવ-
વાનો હોત તો એનું નામ શિરસ્તેદાર એવું નહીં રાખતાં કાંઈ
ખીખનું નામ રાખવાની જરૂર પડત.

મરાઠી પ્રસીદ્ધ માસીક ચોપાનીજી વિવિધ જ્ઞાન વિસ્તારમાં
શિરસ્તેદાર પુસ્તક વિશે અભીપ્રાય આપેલા છે, તેમાં આ
ચોપાનીઆના વિદ્વાન એડીટર છેવટ એવું લખ્યું છે કે આનું
ગુજરાતી તથા હિંદીમાં ભાષાંતર થાય તો તેથી ઘણો ઉપયોગ
થશે. આ મૂલ્યનાનો તાત્કાલ ઉપયોગ થઈ એકે ભાષામાં ભા-
ષાંતર કરવા કેટલાકોએ (મરાઠી) ગ્રંથકારની પરવાનગી
માગી તે પૈકી હિંદી ભાષાંતર કરવાની ઇંદૂર શાખા ખાતાના
હસ્થને આપી. અને ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાને પ્ર-
યકારે પ્રયત્ન કર્યો.

ભાષાની ખૂબી ખીજી ભાષામાં લાવવા કેટલીએક
કુશિલ્પ પડે છે. પરંતુ આ ભાષાંતર અને તેટલું સરલ
તી રાખી નથી. કોઈ માણસ બન્ને પુસ્તકો સાથે સર-
લે તો તરત માલમ પડશે.

માંતર લખ્યા પછી મુંબઈની ગુજરાતી નિશાળોનાં
જ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મીં મણીલાલ નમુભાઈ
પંચાએ મેહેરઆની કરી તપાસે તેથી તેમનો આ
માર મોટો ઉપકાર માને છે. તેમજ રાં વિનાયક
એએએ મોટી ઉદારતાથી અને મેહેરઆનીથી
તેદાર ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવા પરવાનગી આપી
ભાષાંતર કરતા ઉપકાર માને છે.

કાનોજી જય

શિરસ્તેદાર.

૧૭૦૭

લાગ પેહલો.

હે પ્રિયજન, હું આ જગતની દરેક બાબત વિષે હવે નિરાશ થઈને માતનો માર્ગ અંગિકાર કરવા “રાહ જોતો” બેઠો છું. માત ક્યારે આવશે અને મને તે આ લજ્જા પુકત જીવનમાંથી ક્યારે છુટો કરશે, એનો વિચાર થઈ પડ્યો છે. હું આત્મ હત્યા કરવાને તૈયાર છું, પરંતુ આ કેવી દેવની ગતિકે, જીવો, આત્મ હત્યા કરવાનું સાધન પણ મને મળતું નથી ! દોસ્ત, માત જેવા ભયંકર ખાજો કોઈ દુષ્મન રૂપ નથી અને તે ક્યારે આવે એનો ભરોસો પણ નથી ; તે ટાળવાને પ્રાણી માત્ર પ્રયત્ન કરતાં રહે છે, એવું જે અત્યંત દ્વેષ માત, તેજ માત્ર મને હવે પરમ પ્રિય લાગે છે. એવું છતાં પણ મને હત્ત બાગ્યને તે (માત) પ્રાપ્ત થતું નથી. હાય હાય ! શું કરું ; જગત કર્તા ઈશ્વર જેમ રાખે તેમ રહેવું. હવે મારી જે આ દુર્દશા થઈ છે તેને સાર મારાથી કોઈને પણ દોષ દેવાયકે ? ના, ના, નજ દેવાય. મારી જે આ અવસ્થા તે મેં મારે હાથેથી જ કરી લીધેલી છે. હશે, હવે જે થયું તે થયું, તેને વાસ્તે કશો ઈલાજ નથી - તથાપિ જે મોહ પ્રાપ્તિ એ મને આ યમ-સદનમાં નાંખેલો છે તે તરફ જોઈને તમો કોઈ કસાતાના, તથા અના દરિઆમાં ડુબતાના એવી મારી નમૂના પૂર્વક અરજ છે.

આ મારા કર્મની કથા હું તમારી પાસે નિવેદન કરું છું, તે ધ્યાન સાંભળો અને હુશીઆર થાઓ એટલી જ મારી વિનંતી છે.

માને એવું લાગશે કે, પ્રથમ હું માં કુંજગોત્ર, ગામ, નામ શ, અને પછી આગળની વાતો એક પછી એક કહીશ; પરંતુ

હે મિત્ર, બળી ગયું માંડે નામ અને ગોત્ર ! તેની શી જરૂર છે તે વગર કાંઈ અટકી રહેલું છે કે ? મિત્ર “માન કહીએ જ નમાં, અપમાન કહીએ મનમાં.” મને માંડે નામ ગામ કહેવાને કાંઈ શરમ લાગતી નથી કારણ કે માંડે જે થવાનું તે યદ્યપિ મુકેલું છે. આ દુઃખકારક જે કારાગ્રહ તેમાંથી તો ખરેખર હું જીવંત બાહાર નીકળવાનો નથી; લોકો મને ગમે તે પ્રમાણે ગણે તેથી માંડે સાંડે નરસું શું થવાનું છે ? પરંતુ કેમ કરું ? મારા સગાંબાહાલોની દયા આવવાથી તે વિષે મારાથી કાંઈ બોલાવું નથી. જે હું મદાધ થયો, મેં લાંચ લીધી, મેં અનન્યિત કર્મો કર્યા, હું પરમેશ્વરને ભુલી ગયો, તેનું કૃપા હવે હું ભોગવું છું તે બરાબર છે. પણ તે ખીજને શા શરૂ ભોગવવું પડે ? જીએ, દુનિઆની રીતી કેવી વિચિત્ર છે ! મારી આ દુર્દશાને લીધે મારા સર્વે કૃપાને કલંક લાગ્યું, એવું લોકો સમજે છે. મંડળીમાં મારી વાત નિકળે એટલે મારા આત્મવર્ગને શરમાવું પડે છે ! જીએ, પાપ કરનારો જીદો છતાં, તેનું કૃપા ખીજને કેમ ભોગવવું પડે છે ! હશે; હવે હું પોતાનું નામ ગામ ન કહેતાં હું બ્યારથી સમજવા લાગ્યો ત્યારથી બનેલી મુખ્ય મુખ્ય વાતો કહેવી શરૂ કરું છું. તે તરફ કાપ કરી લક્ષ આપશો.

હું જાતનો બ્રાહ્મણ છું. મારો પિતા ધણેજ ગરીબ હતો. શરાફના ધંધામાં ધણી મહેનતે તે ધણેજ થોડા પૈસા પેદા કરી શકતો તેના ઉપર જેમ તેમ કરી સર્વે કડુંબનું ગુજરાત ચાલતું હતું. અમારા ઘરમાં રોટલા શાક શિવાય ખીજે કોઈ જાતનો પદાર્થ ખાવામાં આવતોજ નહીં. પાઘડી એકજ હતી; તે એક વખત દસેરાના દાહાડે બાંધવામાં આવે એટલે આખું વર્ષ તરફ નિષ્ઠા કરવાની જરૂર પડતી નહોતી; તેમજ જીનું એ અંગરખુ (ડગલો) તે કોઈકજ વખતે લખમાં કે તેહેવારના વસે પહેરવામાં આવતું; અમા છોકરાંઓનાં શરીર ઉપર હોય ના નહીં હોય; ખાપડીઓએતો દાગીના પહેરવાની બા.

લીધી હતી ; દિવસ આથમ્યા પહેલાં વાણુ કરી લેવાની ચાલ રાખી હતી, કારણ અંધારામાં જમવાનું યાચતો તેલનો ખર્ચ થાય ; હું સરકારી સ્કુલમાં ક્રીસ્ટુડેન્ટ (મફત ભણનારો) હતો ; આ પ્રમાણે અમારી ઘર સંસારની હાલત હતી. મારા પીતાને કોઈ વખત કાંઈ વધારે પૈસા મળી આવેતો, તેઓ આંડો અવળો ખર્ચ કરવામાં વાપરતા નહીં ; કારણકે તેઓને તે પેદા કરવાને ઘણી મહેનત પડતી હતી. જે પૈસો કમાવાને માણસને અતિકૃત્ર પડે છે તે અમરથો ખરચાતો નથી ; તેમજ પૈસો હાથમાં આવવાને કેટલી મહેનત કરવી પડે છે એ જેઓના જાણવામાં નથી અને અંગ મહેનત કર્યાવિના જેઓને ત્યાંહાં પૈસાનો વરસાદ વરસે છે તેઓ ઘણા ખરા અવિચારી અને ઉડાઉ જાગે છે ; એવો સાધારણ નિયમ છે. આવા દાખલા જોવાને ઘણે દુર જવાની કાંઈ જરૂર નથી ; પ્રથમ અતિદરિદ્રો છતાં જેણે સ્વકૃત્રી હજારો રૂપિયા પેદા કરેલા છે તે અને તેનાં છોકરાંના સુખ તરફ તથા ખર્ચ તરફ જરા લક્ષ લગાડી જોશે તો ખસે છે.

મારા અભ્યાસ તરફ મારા પીતાનું ધ્યાન વધુ ખેંચાતું. તેથી કરી મને જલદી લખતાં પાંચતાં તથા ગણિત કરતાં આવડવા લાગ્યું. જ્યારે મને સોળમું વર્ષ ભેટું, ત્યારે મારા પીતાએ મને મુલકી પરીક્ષાનો અભ્યાસ કરવાનું કહ્યું. ખીજા વિષયો મને ઘણા ખરા આવડતા હતા ; પણ જમા ખર્ચના કામમાં મારી અક્ષત બિલકુલ ચાલતી નહોતી. તેથી આપાત મેં મારા પીતાને કહી, ત્યારે તેઓએ મને કહ્યું કે “ તારાથી થાય એટલું તું કર ; કાંઈ ખામી પડી જાય તો આપણો વસીલદાર યજમાન દફતરદાર છે ; તેની મારફત કાંઈ સંધાણ લગાડશું. વળી પાંચ પચાસનો ખર્ચ થાયતો તજવીજ કરીશું ; પરંતુ આ વર્ષ પરીક્ષામાં પાસ થવું જ જોઈએ ” એવું સાંભળી મને ધીરજ આવી, અને તૈયારી કરી હું પરીક્ષા આપવા ગયો. ત્યાં જોયું તો જે જમા ખર્ચની બાબતમાં હું સારી પેઠે જાણતો હતો તેજ બાબત ત્યાં

પુછવામાં આવી; તેના જવાબ મેં બરાબર કહ્યાથી હું પાસ થયો. આ બાબતમાં મારા પીતાને કોઈ પાસે આજીજી કરવી પડી નહીં, તેમજ કોઈ ખર્ચ પણ થયો નહીં.

આ પ્રમાણે મારી પરીક્ષા પાસ થયા પછી નોકરી મેળવવાનો ઉદ્દેશ હું કરવા લાગ્યો. મેં મારી તમામ હકિકત લખી કલેક્ટર સાહેબ પાસે ઝિવી અરજ કરી કે “અમુક મામલેદાર કચેરીમાં રૂપિઆ ૧૫ ની તથા અમુક હજીર કચેરીમાં રૂપિઆ ૧૦ ના પગારની ઝિવી મેં જગા ખાલી છે, તેમાંથી ઝેક મને મળવી જોઈએ” એ પ્રમાણે પહેલી અરજીને એક માસ થયો, છતાં કોઈ જવાબ ન મળ્યો ત્યારે મારા પીતાએ દફતરદાર પાસે જઈ હકિકત કહ્યાથી તેગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો કે, ઠીક છે, છેકરાને કહીને ખીજી એક અરજી અપાવો એટલે મારાથી બનસે તેટલી મહેનત કરીશ. તે પ્રમાણે મેં પાછી ખીજી અરજી દાખલ કરાવી; પણ જેવી રીતે પ્રથમ થયેલું તેવીજ રીતે થયું. જવાબ મળ્યો નહીં. ત્યારે મારા પીતાને ધણુંજ ખરાબ લાગવાથી વળી એકવાર દફતરદાર પાસે તેઝા ગયા. તે વખતે તેઝા કોઈ કામમાં હતા તોપણ તેમના તરફથી એવો જવાબ મળ્યો કે, “હું હમણાં જરા કામમાં છું સાંજરે આવજો; જો હું ઘરમાં હોઈશ તો ઠીકજ છે; નહીંતો તમારા કામનો નિકાલ આ ગિરધર લાલજીને કહી રાખીશ; તેઝાને મળજો એટલે થયું.” મારા પીતા ધણુંજ ભોખા હતા. તેઝા આ ખિસું તર કરવાની વાત સમજ્યા નહીં. અને સાંજરે દફતરદારને ઘેર ગયા; પણ દફતરદાર તો બાહાર નિકળી ગયા હતા; અને ગિરધર લાલજી ઝાટલા ઉપર બાહાર ખેટા હતા. તેઝાને મારા પીતાએ ન્યગોપાલ કહેતાંજ તેઝા ઉઠી ઉભા થયા; અને મારા પીતાનું કાંડું પકડી એકતરફ લઈ ગયા; અને કાનમાં વાત કરી કે, “દવા લીધાવિના કોઈ પણ દરદી સાંજે થાયછે કે? દેવને પણ અપડી ચોખ્ખા નાખ્યાવિના કુળ મળતું નથી. આપણે ગમે તેવા તોય સંસારી લોકો છઈએ! થોડી ઘણી તજવીજ કર-

રજો એટલે તમારું કામ કાલે કૃતેહ થશે. નાહક ખાલી આવ-
જવ કરવામાં શું વળવાનું છે” સારું, એવું સાંભળીને મારા
પીતાયે કહ્યું કે “ભુખ કેટલીક છે” ? તેનો જવાબ લાલજીએ
માઢેથી નહીં દેતાં, એક આંગળી ઊંચી કરી દેખાડી. અમા
ઘણા ગરીબ છઠ્ઠાએ ઇત્યાદિ નમૃતાની વાતો મારા પીતાએ તેમને
કહી; તેના જવાબમાં લાલજીએ ચોખ્ખો જવાબ આપ્યો કે,
“નાહક ગડબડની જરૂર નથી ! મામલેદાર (વહીવટદાર) કચે-
રીની ૧૫ પંદરની જગો જોઈએ તો, સાઠ (૬૦) છોડવા પડશે;
અને હજુરની દશની લેવી હોય તો ૧૫૦ (દોઢસો) છોડવા પ-
ડશે; એમાં એક પૈ કમી થવાની નથી. શું મરજી છે તે કહો.
અને તે પ્રમાણે લાવી આપજો, એટલે નિમણુક કરવાનો હુકમ
તૈયાર છે; નાહક તસદી આપવાની જરૂર નથી. જુઓ તમોને
કહીએ તો ખાટું લાગશે. આ હજુરની જગો સારું આત્મારામ
પંત ખસે લઈ હાથ જોડીને ઉભાછે; પણ તમારો અમારો અસ-
લથી ઘરોમો છે તેથી તમોને તમારી શક્તિ પ્રમાણે દોઢસો કહ્યા
છે ! સમજ્યા કે ? હા કહી જો વિચારમાં આવતું હોય તો બોલો
એટલે તે પ્રમાણે રાવસાહેબને ઓરેર કરવું ઠીક પડે.” મારા
પીતાએ એવા વિચાર કર્યો કે, હજુરની જગો સારું ઓરો ખર્ચ
પડેછે ખરો; પરંતુ તે મળેતો છોકરો સુખી થાય અને આજેજ
ઘર છોડવાની જરૂર ન પડે, એ એક કારણ, અને ખીજું, છો-
કરો હુશીયારીથી સાહેબ પાસે કામ કરવા લાગે એટલે તે તેને
ખુશીથી ચડતા દરજ્જાની જગો આપતા જશે, તથા અમારું
કલ્યાણ થશે. આ પ્રમાણે વિચાર થયાથી સાંજના મારા પીતાયે
રૂપીયા ૧૫૦ (દોઢસો) લઈ ગિરઘર લાલજીના હસ્તક કર્યા,
અને બનેલી તમામ હકિકત મને કહી.

ખીજે દહાડે દસ વાગે કલેક્ટર સાહેબની કચેરીમાંથી મને
તેડું આવ્યું. હું ત્યાં ગયો. દફતરદારે મને સાહેબ પાસે ઉભા
કર્યો. અને સાહેબને કહ્યું કે “હજુરની ખાલી થયેલી જગો

ઉપર દાખલ કરવાને આ માણસ યોગ્ય છે; આ પરિક્ષામાં પાસ થયેલા છે; એના અક્ષર ઘણા સારા છે, બુદ્ધિવાન છે, તેમજ એની સારી ચાલ વિષે ખુદ મારી ખાત્રી છે. ખીજા એક એ અરજદાર આ જગો સાર ઉમેદવાર છે, પણ તે પૈકી એક જણને આંખે સાંઝે દેખાતું નથી, તેમજ ખીજો કાંઈ કામમાં શેશન કમીટ થઈ ડામીજ થયેલો છે. આ ઉમેદવારને તે પ્રમાણે કાંઈ એવું નથી. હવે સાહેબની નજરમાં આવે તે ખરું. "એવું સાંભળી સાહેબે કહ્યું " ઠીક છે, એને નિમ્યાનો હુકમ આપો. " એટલા શબ્દ ફક્ત કાને પડતાંજ, હુકમ લખી કેવળ તૈયાર કરી રાખ્યો હતો, તે સાહેબના ટેવલ ઉપર રાખ્યો; તેના ઉપર સાહેબની સહી થઈ એટલે મને આપ્યો. તે લીધા પછી હું ફર્સ્ટ આશિષ્ટ કલેક્ટર સાહેબની કચેરીમાં જઈ કામ ઉપર દાખલ થયો. આ પ્રમાણે હું કારકુન બન્યો.

મને કારકુનની જગો મળવાને ઉપર કહેલી રૂપીયા દોઢસોની રકમ બસ થઈ એમ સમજતા ના. આ રકમથી તો ફક્ત દફતરદારના આત્માની તૃપ્તિ થઈ. પરંતુ હજીરની નોકરી માથા બદલ મેજબાની આપવા સાર અમારી કચેરીના શિરસ્તેદાર તથા ખીજા કારકુન મંડળે મને ઘણાજ રૈય દીધાથી તેઓને મેં એક મોટી મેજબાની આપી; તેનો ખર્ચ આસરે ૬૦ (સાઠ) રૂપીયાનો થયો. અને એક વાળીને રાત્રે ગાવા સાર વિશ રૂપીયાનો ખર્ચ કર્યો પડ્યો તે જુદોજ. આ વિષે મારા પીતાને ઘણુંજ ખરાબ લાગ્યું; પણ તેની મને જરાય ફિકર થઈ નહિ; કારણકે હવે થોડા દિવસમાં આપણે શિરસ્તેદાર થઈશું અને આ સર્વે ખર્ચનું સાટું એકદમ વાળી લઈશું, એવી મને ઘણી ઉમેદ થઈ હતી.

અમારી કચેરીમાં સર્વે કામ મરાઠીમાં ચાલતું હતું. સાહેબના હાથ નિચે અમો બધા ત્રણજણજ હતા. તેમાંથી શિરસ્તેદારનો રૂપીયા ૩૦ ત્રીસનો પગાર હતો; અવલકારકુન રૂપીયા ૨૦ ના પગારનો હતો; અને ત્રીજો હું મને ખીજા કારકુનનો આપ્યો

અને દશનો પગાર હતો. અમારો સાહેબ ઘણો ઉસ્તાદ હતો. તેના હાથ નિચેના શિરસ્તેદાર લાંચ લે છે એવું તે જાણતો હતો, અને તેટલા માટે તે ઘણી સાવચેતી રાખતો, પરંતુ શિરસ્તેદાર એવા પક્ષે માણસ હતો કે આખાં કોળાને કોળાં ગળી જાય; અને સાહેબ પાસે પોતે કેવળ અજાણ્યો થઈ નિષ્પક્ષપાતિપણું દેખાડતો. શિરસ્તેદાર લાંચ લેતો એ વાત અમારા જાણ્યા બાહાર નહોતી; તે અમા સર્વે જાણતા હતા. અમાને એ બાબત ઘણીજ ખરાબ લાગતી હતી, પરંતુ એ ખરાબ શા સાર લાગતું હતું? લોકો કુખે અને અન્યાય પ્રસરે છે, એટલા સારજ નહીં પણ આને જે પ્રમાણે પૈસા મળે છે તે પ્રમાણે અમાને કાંઈ મળતું નથી તેથીજ ખીજું કાંઈજ નથી. સાહેબની તથા અમારી કોઈ કોઈ વખત એકાંતમાં મુલાકાત થતી હતી; તોપણ શિરસ્તેદારવિષે તેના પાસે એક શબ્દ પણ બોલાતો નહીં. કારણ કે અમા યુગલી કરીએ છઈએ એવું જો તેના (શિરસ્તેદારના) જાણવામાં આવે, તો તે સાહેબને આડું અવજનું સમજાવીને અમાને કોઈ મામલેદારના હાથ નિચે ફેરિસ્તના કામઉપર ક્યારે મોકલી આપે એવી અમાને પૂર્ણ દહેશત રહેતી હતી. શિરસ્તેદાર આજરી હોય અને પહેલો કારકુન ખીજા કામમાં યંચાયેલો હોય તો શિરસ્તેદારનું કામ કરવાની મને તક મળતી, તે વખતે જો એકાદ તકરારી કામ આવેલું હોય. તો મને વર્ષ છ મહિનાના પગાર જેટલું મળી આવતું. પણ એવા પ્રસંગ ઘણાજ થોડા આવતા; કારણ તકરારી પ્રકરણો ક્યાંછે, અને તે ક્યારે નિકળવાનાં એ બાબત શિરસ્તેદારના જાણ્યા બાહાર નહોતી, તેથી એવા પ્રસંગે તે બિમાર અને અશક્ત હોય તોપણ પોતાનું ગજવું ભરવાના હેતુથી જાણી બુઝીને કચેરીમાં આવતો હતો.

ચોમાસાના દિવસમાં સ્વારી સદર સ્ટેશન કરે ત્યારે તેટલી મુદતમાં અમાને પગારના પૈસામાંથી ખર્ચ કરી સર્વે જાણસ વેચાતી લેવી પડતી. પગારમાંથી એક પૈસો પણ સીલક રહેતો

નહોતો. પહેલી તારીખ ક્યારે આવે અને અમને પગાર ક્યારે
 મળે એવું થતું હતું. પણ અક્ટોબર માસમાં સાહેબની સ્વારી
 બાહાર નિકળી એટલે અમે રાજી નેવા! આ આઠ માસમાં
 અમને પગારની આડવાણ, ખીલકુલ થતી નહોતી. એકાદ ગા-
 મડામાં જઈ ઉતારો કર્યો કે પોલ તળાઈ અમારા ઉતારા ઉપર
 આવવાનાજ! પછી શું પુછવાનું! અમે હજુરનું મંડળ! ધાસ,
 ખાણ, ચારકણું, શાક, દુધ, દહી, શેરડી, કેરી, ફણસ; ઇત્યાદિની
 કાંઈ ખામી ન રહે. જે જોઈએ તે તૈયાર મળતુંજ! કોઈપણ
 વાતની કમી નહોતી. વધારે તો શુ કહું, પણ અમારા શિરસ્તે-
 દાર સાહેબને દર ગામમાં ગયા પછી નવી નવી કંચની મેળવવાની
 ગરજ પડતી હતી તે સુધ્ધાંત પણ, મળવાની અડચણ પડી
 નથી! એટલુંજ નહીં પણ તેને સારૂ પૈસા મેસતાજ નહીં, આ
 વાતની ખરદાસ રાખવાને સારૂ પોલ તળાઈ પંડે મહેનત કરતા;
 સર્વે વસ્તુઓનો અમે યથાયોગ્ય ઉપભોગ લેતા, અને પૈસા પા-
 છલથી આપવાની ગપાં હાંકી ખીજે ગામ નિકળી જતા. તેમાં
 કોઈ હઠિલા નિકળે તો રૂપિયે ચાર આના ફેંકી દઈ તેને હંકાવી
 કાઢતા, એવો વહિવટ હતો. આપ્રમાણે કર્યાથી પોલ તથા તળા-
 ઈને પાંચ પચીસ રૂપૈયાનું આંધણ મેસતું. તોપણ તેઓ એમ
 સમજતા નહોતા કે પોતાને નુકશાન થાય છે, કારણ કે અમે જે
 હજુરનું મંડળ તેની હજુર પોતાને વર્ષમાં સો વખત જવું પડે છે,
 અને પોતાનાં સંકડે કામો તેઓના હાથમાં હોય છે; એટલા સારૂ
 એક વખત મરજી સંપાદન કરી એટલે, કોઈપણ વાતની અડ-
 ચણ આવવાની નથી આ વાત ખરી છે. કારણ ગામડામાં વા-
 રંચાર કજીઆ તોફાન થાય તેમાં એક પક્ષ તરફ પોલ તથા તળા-
 ઈનું વલણ હોય છે. આ પ્રકરણ મામલેદાર પાસેથી હજુર આ-
 ગળ આવે ત્યારે પોલ તથા તળાઈ તેની પાછળ આવવાનાજ;
 શિરસ્તેદારને મળી; પાછલી ઝાળખાણ કાઢી, ઘણી જરૂર પડે
 તો થોડો ઘણો હાથ દબાવી શિરસ્તેદાર, સાહેબને ખરાનું ખાટું

અને ખોટાનું ખરું સમજવીને પોલ યા તળાડી જે મળ્યો હોય તેનું કામ કરી આપે, ત્યારે તેમાંથી જેનું કામ થયું હોય તેને પોતાનું ગજવું ભરી લેવાનું ફીક પડેછે; અને જ્યારે સ્વારીઓ આવે ત્યારે તેના ખર્ચની તથા હાથ દબાવ્યાની વિગેરે સર્વે કસર નિકળી જાયછે, એ પ્રમાણે તેઓ આંખનાં દેખાડી કોળાં કાઢી લે છે; એટલે આ જીજ્ઞાસુ ખર્ચની પરવા તેઓ શા સાર કરે ?

આ પ્રમાણે અમારી સ્વારીના ખર્ચની તજવીજ માંહોમાંહે થતી હતી. કેટલાક વખત પછી આ બાબતની રાડ સરકારને કાને ગઈ. ત્યારે સરકારે એવો ઠરાવ કર્યો કે જે લોકો સ્વારીમાં ફરેછે, તેઓએ લીધેલા માલનાં નાણાં ચુકાવી આપ્યાની પોહોંચ લેવી જોઈએ. એમાં અમે કાંઈ ખામી રાખીએ કે ? ના ! એતો વાતજ પુછોમાં ! સરકાર શેર તો અમે સવાશિર ! સરકારનો ઠરાવ થતાંજ અમે પોહોંચ લેવાનો રીવાજ રાખ્યો. વાર, આ પોહોંચો લેવાય તે રીતસર કે ? ના ! તે પોહોંચોમાં ફક્ત તારીખ મહિનાના આંકડા શિવાય ખીજો આંકડો હોયતો સોગન ! આ, તે પોહોંચનો નમુનો ! “ તમે અમારી પાસેથી જે માલ લીધો તે બાબતના સર્વે નાણાં અમે લઈ ભરપાયા કર્યાછે, તમારી પાસે અમારું કોઈ જાતનું લેહેલું રહ્યું નથી.” આ પ્રમાણે તે પોહોંચોમાં લખાતું. હવે વિચાર કરો કે, આ પોહોંચ ઉપરથી શું માલ લીધો, અને કેટલા પૈસા આપ્યા એ સરકારના કે તેના બાપના જાણ્યામાં આવેકે ? ના, આ પ્રમાણે વેપારી પોહોંચ ન આપે તો જાય ક્યાં ? તેના ઉસ્તાદ પોલ અને તળાડી ! પોલ તળાડીના પરમેશ્વર મામલેદાર !! અને મામલેદારના પરમેશ્વર અમે હજુરનું મંડળ !!! એટલે અમે તેના પરમેશ્વરના પરમેશ્વર ને તેનાયે પરમેશ્વર ! ! ! ! એટલે તેઓ અમારી પાસે “ ત્રીનપાંચ ” કરીને ક્યાં રહે ?

આ પ્રમાણે મોજ ભારતાં ભારતાં અમારી સ્વારી તાલુકાના મથક ઉપર જતી. ત્યાંનો મામલેદાર જો લાંચીઓ અને ખટપટીઓ

હોયતો ત્યાં અમારું પાકતું હતું, કારણકે તેની પાછળ શું શું લપછે તે તે સારી પેઠે જાણતો હોય ; અને જેમ જેમ લપ વધારે હોય, તેમ તેમ તે અમારાથી વધારે ડરતો રહે, તે સારીરીતે જાણતો હતો કે હરકોઈ આકૃત આવે ત્યારે પોતાને હજીરના લોકોનો સારો વસીલા હોય તો સરકારથી એનું કાંઈ થઈ શકે નહીં. એ ખરી વાત છે. અરે કહીએ તો અમારો સાહેબ અમારી આંખેજ જોતો, અમે હરેક કામ જેવા સ્વરૂપમાં ખતાવીએ તેવા સ્વરૂપમાં તે દેખતો. એટલે દેખીતું છે કે અમે જેમ કહેતા તે પ્રમાણે ન્યાય કે અન્યાય થતો. મામલેદાર એવો (ઉપર પ્રમાણે) હોય તો અમારે પાકી દિવાળી થાય ! રોજ ઈચ્છીત ભોજન ! સેહેલ કરવાને ઘોડા ગાડીઓ ! ઘોડા ! રાતનું નિત્યકામ કરવા સારું કુંચની (વેશ્યાઓ) ઈત્યાદિ કાંઈ આમી નોહોતી.

મામલેદાર નિસ્પૃહ અને લાંચીઓ ન હોય તે તાલુકામાં અમને દુધ, શાક પાણુ, મફત મળવાને માહાભારત જેવું થાય. ત્યારે મેજબાની તો ક્યાંથીજ મળે ? એવા તાલુકામાં અમને ઘણી હુશીયારીથી રહેવું પડતું. કારણ, સ્વારીના લોકો રૈયત ઉપર જીલમ કરેછે એવું તે જાણતો હતો તેથીજ અમારા ઉપર તેની સખ્ત નજર રહેતી. એટલા સારજ અમે સાહેબ કરતાં તેની બિહિલ વધારે રાખતા. કારણ સાહેબ જોકે મોટા અમલદાર છે તોપણ તેઓ પારકા તે પારકાજ તેઓ અંદરની ખાંચો જાણી શકતા નથી ; ત્યારે અમારા સામે જે કાંઈ પુરાવાથી સાખીત થાય તે વિષેજ માત્ર ધાસ્તી રાખવાની. પરંતુ મામલેદાર સ્વદેશિ એટલે તેની નજર આગળ કાંઈ છાનું રહેવાનું નથી ; અને અમારું કાંઈ પોકળ જો તેના જાણવામાં આવે તો તે વિધાસઘાત કરી અમને ખરાબ કરવાને ચુકવાનોજ નથી એવી અમારી પક્ષી ખાત્રી રહેતી.

અમારી કચેરીમાં મેં બે શિરસ્તેદારોની કારકીર્દી જોઈ. આ મેઉની ચાલ ચલગત જીદી જીદી હતી. પહેલા શિરસ્તેદાર

જે હતો તે ધણુજ લાભી હતો, તેને પૈસા પ્રાણ કરતાં પણ વધારે વાહલો હતો. તેને દરમાસે ત્રીસ રૂપીયા પગાર મળતો હતો પરંતુ આઠ વર્ષમાં તે ૨૫૦૦૦ રૂપીયાનો ધણી થયો હતો ! તે જખરો લાંચીઆ હતો; પણ રીતસર રહેતો હતો. જે પૈસો મળે તે કોઈના જાણવામાં ન આવે તેવી રીતે કોઈ પેહોડી ઉપર રાખતો હતો; બાયડી છોકરાંનાં, અંગ ઉપર દાગીના ધણી પહેરાવતો નહોતો; કપડું લવું ધણું ઉચું લેતો નહોતો; ખાવાપીવાનું ખીજ સાધારણ લોકો પ્રમાણેજ ચલાવતો; તેમજ સર્વે સાથે ધણીજ નમ્રતાથી વાત ચીત કરતો હતો; તેથી કરી તે કોઈની આંખમાં ખુંચતો નોહોતો. હાલના વખતમાં લાંચ લેવાની બે-રીત લોકોમાં ચાલુ છે તેમાંથી એક ચમક પાહાણનાં જેથી અને ખીજ બગલાનાજેથી ચમક પાહાણની રીત ચલાવવા વાજા ધણુજ બચંકર કહેવાય છે; એટલે તે આ સંપાદન માર્ગ તરફ ધ્યાન નહીં આપતાં, પૂરો વિચાર કર્યાવગર અને તેનું પરિણામ શું થશે તે તરફ નજર નહીં કરતાં, જે કોઈ સારો અગર લુચ્ચો માણસ લાંચ આપે છે તે ચક્રકરી લે છે. વાદી સો આપવા કબુલ કરે છે તો તમારે (પ્રતીવાદીયે) કેટલા આપવા છે તે બોલો " હવે " (પ્રતીવાદી) દોઢસો લઈને ઉભો છે તો તમારે (વાદી) કેટલા આપવા છે. તે બોલો " આ પ્રમાણે કાર્યભાર તેઓ પાસે હમેશાં ચાલ્યાજ કરે છે. તેઓ કોઈ કોઈ વખત બેઉ પક્ષના પૈસા લે છે, અને તે પૈકી એક જાણના લાભમાં ફેંસલો થાય એટલે ખીજને ચોક્કાજ આઠી બુમ મરાવે છે. ત્યારે આ તેનું કાળું કર્મ લોકોના જાણવામાં આવે છે. વળી એવા જે મૂર્ખો પોતાની ખરી ચોખ્ખતા ન જાણતાં દશગણો ડોળ વધુ ધાલે છે તેથી કરી તેઓને ધણી શત્રૂ ઉત્પન્ન થાય છે. ખીજ જે રીત બગલાના જેવી; તે પ્રમાણે ચાલવા વાજા કાંઈક હુશીઆર ને ચપળ હોય છે, તેઓ ફેંસલાનું લિલામ પોકારતા નથી. પરંતુ બેઉ પક્ષકારોને અનુકુલ પડે એવુંજ અભય વચન આપે છે;

અને પોતે ખરેખરા. નિબક્ષપાતી તથા નિસ્પ્રેહી છે એવું સાહેબને જણાવે છે; ખેડે પક્ષ તરફ તાણખેચ નહીં કરતાં કામનો નિકાલ જેમ થાય તેમ થવાદે છે; અને જેની તરફેણમાં ફેંસલો થાય છે તેની પાસેથી સંતોષે જે મળે તે લઈ સમાધાન પામે છે; તેમજ ડોળ ધાણ સાધુ નહીં થતાં રીતસર રહે છે. મેં ઉપર કહેલો શિસ્તેદાર કાંઈક આવા સ્વભાવનો હતો.

આ પહેલાં શિસ્તેદાર બગલા પક્ષીના સ્વભાવના જેવા હતો, તોપણ ફેરલાક દિવસ પછી તેના નામનો ડંકો વાગ્યો. પરંતુ તે વખત તેની પેનશનની મુદત ભરાણી હતી; તેથી વિચાર કરી પેનશન લીધું, ત્યારે તેની પાછળ ખીજ શિસ્તેદારની નિમણુંક થઈ, તે લોહચુંબક વૃત્તીનો છતાં મૂર્ખ હતો, એટલુંજ નહીં પણ તે પુરો કાછડીછુટ (પાંદો વ્યભિચારી) હતો. તે ઘણો પૈસા પેદા કરતો હતો; પણ તેની પાસે એક ડુટલી કોડી પણ સીલક રહેતી નહોતી. તેની તમામ કમાઈ વિષય લંપટાઈમાં જતી હતી. તેને કરજ ઘણું થયું હતું. તેને બે રૂપાળી સ્ત્રી હતી; શિવાય હમેશનો પગાર આપીને રાખેલ એક અંગવસ્ત્ર (વેશ્યા) હતું; તે શિવાય કોઈ વખત ઉપર સપાટામાં નવું કોઈ આવે તે જીદુંજ. વિષયનું પૂર્ણ સુખ ભોગવવાને મદ્યપાન એ ઉત્તમ સાધન છે, એવી લોકોની સમજણ છે; એ પ્રમાણે અમારા શિસ્તેદાર સાહેબ આ વ્યસનમાં ગરકાય રહેતા! પછે શું પુછવાનું! પ્રિયજનો, લોકોનું દ્રવ્ય લઈનેજ આ ગૃહસ્થ સંતોષી રહેતો એટલુંજ નહીં; પણ કોર્ટમાં કામમાં આવેલી ગરીબ બાપડી સ્ત્રીઓનું પાતીવ્રત્ય છોડાવવામાં પણ વિચાર રાખતો નહીં! અમારા મુખ્ય ઉપરી જે શિસ્તેદાર તે આવા; એટલે અમે જે તેના કારકુન, તેના શિપાઈ, તથા શ્રાવણ, તેણે તેમનાજ જેવા બન્યા! અમને પરમેશ્વરના નામનું સ્મરણ ક્યારેકજ થતું! ત્યારે નીતિ અને અનીતિનો વિચાર કરેજ કોણ?

આ શિસ્તેદારની કાર્ય કીર્તિની અધવચ્ચાલે અમારી કચે-

રીમાંનો પહેલો કારકુન વાયાના (કોલેરા) રોગથી એકાએક મરી ગયો. ત્યારે તેની વીશની જગો મને મળી. તેથી કરી શિર-સ્તેદારની સાથે મારે વધુ સંબંધ થયો. તેથી તે જે વાત કહે તેમાં હું હા, ચેં હા બોલુતો. શિરસ્તેદાર કહેશેકે “ એક ઉંઠને બિલાડી ધસડી જતી હતી ” તો જવાબમાં હું કહુંકે “ જી હાં, સાહેબ, તે એમજ હતું. ” કદાચને શિરસ્તેદાર કહેશે “ બળદ ગાબણો થયો છે ” તો જવાબમાં હું કહુંકે, “ તેને નવમો માસ ચાલેછે, તથા વિવાવાની તક થઈછે. ” આ પ્રમાણે હું ચાલતો તેથી કરી તેઓ મારા ઉપર ધણો પ્યાર રાખતા એમ ચાલતાં ચાલતાં તેમનો અત્યંત ગૂઢ્ય કાર્યભાર મારાથી ચાલવા લાગ્યો. તેમને કુલ મજે તો મને કુલની પાંખડી મળતી, એ પ્રમાણે લાભ થવા લાગ્યો. પૈસો ઉડાડવાની તથા રંડીબાજીની ટેવ મને આ ગૃહ-સ્થના વખતથીજ પડી, અને તે વખતથી મહાપાનનું વ્યસન મને ચોંટ્યું. હે પ્રિયજનો, હું ખરેખરે કહુંકુંકે, સંગતથી માણુ-સનું શું થયે એનો નિયમ નથી, હું પ્રથમ આકરી ઉપર નિમાયો, ત્યારે મને દ્રવ્ય લાભ ધણો હતો, તેમજ રંડીબાજી અને ઉડા-ઉપણનો પણ બેહદ તિરસ્કાર હતો, એટલુંજ નહીં પરંતુ પાતરનું નામ આવે એટલે માંહેં માથું ફરી જતું હતું. તેમજ એક પૈ સરખી ખર્ચવાને મને માત્ર જેવું લાગતું. પણ વર્ષ છ માસના સહવાસથી મારી વૃત્તિ કેવળ ફરી ગઈ. પ્રથમ શિર-સ્તેદાર સાથે હું ગાયનમાં જવા લાગ્યો. ત્યારે હું એમ કહેતોકે, ગાયન એ અતિ મનોરંજક વસ્તુછે; તે પાતરો પાસે હોવાથી; તેનો સ્વિકાર કરવાને તે શું અપાત્ર થાયછે ? હીરો ઉકરડા ઉપર પડેલા હોયતો, તેની યોગ્યતા શું કમી માનવામાં આવે ? એ પ્ર-માણે કેટલાક દિવસ આલ્યા પછી મને ગાવાનો શોખ એટલો લાગ્યો કે, કોઈ ઠેકાણે ગાયન હોયતો ત્યાં ગયા વગર મને ચેહેન પડતું નહી, વાંરું. એવા પ્રકારની સ્ત્રીઓ પાસે ફક્ત ગાયનજ હોય છે કે ? ના, ગાયન કરતી વખતે તેઓ જે નાના પ્રકારના

હાવભાવ કરેછે તે અત્યંત ચિત્તવેધક હોય છે. એ જોઈને ચિત્ત ન ડગે એવા પુરૂષ દુનિયામાં વિરજાજી હશે ! આ ચાખા ને વખતે તેઓ કરે છે તે વખતે પોતાના શરીરના માહક અવયવ દેખાડવાને એવી તરેહવાર રીતે લપટ અપટ કરે છે કે, તે જોતાંજ ગમે તેવી સાધુ પ્રકૃતિનો માણસ પણ પિગળ્યા અગર લલચાયા વિના રહે નહીં ! આની ખુખી માત્ર લખાણથીજ અગર કહાથી આવે તેવી નથી, તેનો અનુભવ લીધાથીજ માત્ર જાણવામાં આવે છે. જેની ભરજીવાનીછે; સુરેખ સુખાર્પિદ છે; શરીર માખણના જેવું મૃદુછે; વસ્ત્રાલંકારથી પરિપુર્ણરીતે શુશોભીત છે; ઉઠવા ખેસવાની ચાલ જેની અદાબરેલી છે; બાષણ જેનું નમ્ર અને મીઠું છે; ગાયન મધુર છે; ઇત્યાદિ ગુણે કરીને પુક્ત જે સ્ત્રી, દ્રવ્ય સાધ્ય છતાં, જે હૃતભાગ્ય દ્રવ્યવાન આવા માહપાશમાં પડીને કાથલીનું મોં છોડી નાખવા તૈયાર ન થાય તે વિરાગીછે એમ સમજવું.

મને વ્યસન ચોટયું તેનું મુખ્ય કારણ ગાયનજ છે; મારા કાનની તૃપ્તિ થવા લાગી, તે જોઈને મારાં નેત્ર મારી નિંદા કરવા લાગ્યા; અને તેઓએ મનને માહપાશમાં નાખ્યું; મનોવૃત્તિયે સર્વે અવયવોને ઈચ્છીત સુખ આપવાને ત્વરા દેખાડી. એ પ્રમાણે હું ધણો એહેની અને મોજશોખી આદમી બની ગયો. વિષયાસકત લોકોને હું પૂર્વે ધિકારતો હતો, તે લોકો મારી આગળની ફિસીયારીનું વર્ણન કરી મારી નિંદા કરવા લાગ્યા; મારા એક જીવજન દોરતે આ વિષે એક કાગળમાં મારી નિંદા કરી હતી; તેને મેં જે જવાબ લખ્યો તે મને હવે શબ્દે શબ્દ યાદ આવેછે, તે નિચે પ્રમાણે “હું પૂર્વે તમારી નિંદા કરતો હતો, તે વિષે મને ઘણું ખરાબ લાગેછે, તેની તમા મને ક્ષમા કરશો. આ વિષય ના મોજ શોખમાં હું ગરકાવ પડ્યો છું, તે વિષયાસકતપણું ખરાબછે, તેથી તેનો પરિણામ મને જીકસાનકારક થશે એવું મારું મન પણ કબુલ કરેછે. પરંતુ શું કરું ! ઉપાય ચાલતો નથી;

આ જગતમાં રહીને આ મોહપાશ ટાળવું એ અરે અર મુશ્કેલ છે! કોઈ કહે છે કે, કામને જીતે તે અરે શૂર. પણ એ બનવું અશક્ય છે. જે કોઈ ઈષ્ટકાળને ધિક્કારી તેથી દુર રહે છે, અને તે તરફ જોતાજ નથી, તેઓ તેની અરી લગત યા ખુબી જાણતાજ નથી. અને તેથીજ તેઓનાં મન તેને વારંતે પરાદ્રુમ્ય હોય છે. આ વ્યવહારમાં કેવળ એક પ્રકારનું સુખ અપ્રતિમ છે, તે અનુભવ લીધાથી આપણા બેઝિના જાણવામાં છે, અને એથી કરીને છેવટ દુઃખપણ, અપ્રતિમજ ભોગવવું પડે છે એ ખરું છે. આંખલી મોં પાશ પડી હોય તો શું મોંમાંથી પાણી છુટ્યા વગર રહે? દેવતા પાસે માખણનો પિંડ પડ્યો હોય તે ઓગળ્યા વિના રહેજ નહીં, માટેજ મરદથી સ્ત્રી વગર રહેવાય નહીં. આપણે આ મોહનીથી દુર રહેવાને કોઈ જંગલમાંજ વસવું જોઈએ તે શિવાયતો બનેજ ક્યાંથી! તેમ સંસાર છોડી જંગલમાં ફરવું પણ ક્યાંથીજ બને! માટે હાલ જેમ ગાડું ચાલે છે તેમજ ચલાવવું પછી જે બનશે તે જોઈ લેઈશું!!

આવખતે હું શિરસ્તેદાર નહોતો, તોપણ મને કોઈ વાતની ખામી નહોતી; સવારમાં આઠવાગે ઉઠવું; નવ વાગ્યા સુધીમાં શૌચમુખમાર્જન (કળશે જઈ આવી દાતણ પાણી) કરી તે વખતે જે કોઈ લોકો હાથમાં કોથળો લઈને તૈયાર હોય, તેમનીજ મુલાકાત લેવી; તથા તેમની સાથે એકાંત કરી બાકી હોય તે વસૂલ કરી લેવું; દસ વાગે સ્નાન કરી, અચ્ચાર વાગે કચેરીમાં જઈ કામની શરૂઆત કરવી. ત્યાં અરાનું ખાટું, ખોટાનું ખઈ સમજવીને અમારે જેના લાભમાં કેસ (કામ) ફેસલ કરાવવાનો હોય તે તરફનો પુરે પુરે પુરાવો સાહેબને સમજવીને પોતાનું કામ કાઢી લઈ ગજવું બરીને ધરે જવું. એટલામાં સાડાચારનો અમલ થાય ત્યારે હરકોઈ ઉંચી જાતની મિઠાઈનો નાસ્તો કરી ફરી ગરજવાત લોકોની મુલાકાત લેવી; તેઓના તરફથી આવેલી બિટ સિવકારવી; બાદ આવતી કાલે ક્યા ક્યા પાપ કર્મ કરી તે

કરવાના તેની ગોઠવણુ કરી રાખવી; પછી, મિત્રોની ભેટ લેવી; ત્યાંથી આવી વાણુ કરવું, એટલામાં અગ્યારનો વખત થાય, ત્યાર પછી છાપણું ! અને પછી ધાંગડ ધીંગા !! પછી નિદ્રા !!! એટલે એ વાગ્યાનો વખત થતો. એવી રીતે અમારું સદાય ચાલ્યું જતું. આ પ્રમાણે એ વર્ષ વિત્યા પછી, અમારા સાહેબે અમારા ઉપરી શિરસ્તેદારની સીફારસ કરી ખીજી જીલ્લામાં દફતરદારની જગો અપાવી, તેથી તેઓ ત્યાં ગયા પછી વાસ્તવિક રીતે મારા હક પ્રમાણે મારી નેમાણુક શિરસ્તેદારની જગો ઉપર થઇ, આ પ્રમાણે હું એક વખત શિરસ્તેદારની જગો ઉપર નિમાયો ત્યારે મારા હાથ આકાશને અડયા એવી મારી ખાત્રી થઇ.

શિરસ્તેદારનું કામ કેવી રીતે ચલાવવું અને સાહેબ લોકોની મહેરબાની કેમ સંપાદન કરી લેવી, એ બાબત હું મારા પ્રથમ કહેલા જે મુરબખી શિરસ્તેદાર પાસેથી સારી રીતે શિખ્યો હતો. તેથી કરી તે કામ ચલાવવાને અને મારો મતલબ સાધી લેવાને જરાપણુ અડચણુ પડી નહીં. આ કામ મળવા પહેલાં ફક્ત “રાવ” એ અક્ષરો મારા નામ સાથે જોડીને બોલાવતા હતા; પરંતુ શિરસ્તેદારનો આદેશ મને મળ્યો ત્યારથી મારા નામને “રાવ-સાહેબ” એવું ઉપનામ લગાડવામાં આવ્યું. હું જ્યારે કારકુન હતો, ત્યારે આર પાંચ ગાઉ પગે ચાલવાથી મને કાંઈ વર્તાતું નહીં, પણ આ મોટું કામ મળતાંજ એ ડગલાં કચેરીમાં જવાને ઘોડા-ગાડીની જરૂર પડવા લાગી; પૂર્વે રોટલા, શાક, દાળથી નિર્વાહ ચાલતો, પણ પછીતો ધી સાકર વિના લુખો કોળીઓ તો ગળે ઉતરતો નહોતો. સાદાં ઘાતીઆં પહેરતાં કંટાળો આવવા લાગ્યો; નેથી રેશમી કોરના નાગપૂરી ઘોતીઓડા ફાડવા માંડયા. કોઈ સલામ કરેતો સામેથી ફક્ત હાથ ઉંચો કરવાનું પણ મહાભારત જેવું લાગવા માંડ્યું. મારા બોલની કિમતના પૈસા પડવા લાગ્યા આ પ્રમાણે હું તરહેવાર માનવી બની ગયો. અરેખાત પૈસાથી

માણસના સ્વભાવમાં આટલો બધો ફેરફાર થાયછે, એ અત્યંત નિંદા કરવા લાયકછે. પૈસો મળ્યા છતાં આ ફેરફાર જેવામાં ન થાય એવા થોડાજ માનવી હશે જેમ અજવાળું અને અંધાર એક ખીજથી જુદાં થવાનાંજ નથી, તેમજ ધન અને મદાં-ધપણું એનો કાંઈક દરજે સંબંધછે, એવું એક ચતુર કવિએ કહેલું છે.

અશીષ આઘને તેનો કેફ ન આવવા દેવો, એ શું માણસને કહિણ નથી ?

ભાગ ૨ જો

આ શિરસ્તેદારીના વખતે દર પ્રકરણમાં ધણું કરીને પૈસા મળેછે; પણ તેમાં પૈસા પેદા કરવાનાં એ કામછે; પહેલું, પટેલ તજાડીની નિમણૂકો, અને ખીજું. ફોજદારી કામ. પટેલ તજાડીની નિમણૂકો વિષે ધાંધલ ન થવા સાર, સરકારે ઘણા નિયમ કરેલાછે. તોપણ તેમાં અમલદારની નજર ઉપર ઘણો આધાર રાખવામાં આવેછે, અહિં જોતાં, પટેલ તજાડીની કમાઈમાં કાંઈ સાર રહેલો નથી. તેમ છતાં, આ અધિકાર સાર ઘણા લોકો ટુટી પડેછે. પટેલાઈની પેદાસ હાલમાં ૫૦ રૂપૈયાથી વધુ નથી, તોપણ આ જગ્યા સાર હજારો રૂપૈયા અર્થે કર્યોના સેંકડો દાખલા જેવામાં આવેછે. હુતાશની, શમી પૂજન, બજેવ, ઇત્યાદિ માનમાં કાંઈ ફાયદો નહીં, છતાં તે મેળવવા સાર કજીઆ તોફાન કરીને કોર્ટને બારણે ચડવું પડેછે. એ બાબતની લોકોની જે કાંઈ ઘેલી સમજણુછે તે ટળતી નથી. પણ આ કજીઆ મુખર્ષીનાંછે, એવું પૂજા વિચારના લોકોને લાગેછે; અને સરકારનું મત પણ આ પ્રમાણુજ છે, એવું દેખાય છે. આ પ્રકારનાં કામ આવે, એટલે એકાદો પક્ષ જે અમલીદાર હોય તેનાથી અમારા શિર-સ્તેદાર લોકોનું કલ્યાણ થાયછે.

હું શિરસ્તેદારનું કામ કરવા લાગ્યો, ત્યારથી આસરે ત્રણ માસે અમુક તહેવારને લીધે મારામારી થયાનું એક કામ અમારી કચેરીમાં આવ્યું. તેમાં એક પક્ષકાર એટલે વાદી પ્રતિવાદી ગબ્બર હતા. વાદીએ પહેલાં મારા ઉતારાપર આવી પોતાની તમામ હકિકત મને કહી. તે સાંભળતાંજ, તે નિર્દોષછે એવી મારી ખાત્રી થઈ; પણ મેં તેને કાયદા સંબંધી ભુલથાપ દઈ એવો રૈય આપ્યો કે, આ કામમાં તમોને ધણું નુકશાન થાય તેવું છે, તેથી સંભાળજો. એટલું સાંભળીને તે ઉઠી ગયો, અને આસરે અર્ધા કલાકે મને એકાંતમાં મળીને, મારા આગળ આસરે ૪૦ રૂપિયાની એક પૈઠણી પાઘડી મુકી હાથ જોડીને બોલ્યો કે “આતો કુલતો પાંખડીછે. મારો ખચાવ કરી હેતુ પાર પાડશો, તો હજી યથાશક્તિ શેવા બજવીશ.” મેં તેને દિલાસો આપી પાઘડી રાખી, અને હું કચેરીમાં ગયો. ત્યાં તે કામ ચાલવું શરૂ થયું; એટલે મારું ધ્યાન વાદી તરફ ખેંચાવા લાગ્યું, એવું જોઈને પ્રતિવાદી ગબરાણો. અને તે તેજ વખતે એવું સમજ્યો કે, શિરસ્તેદારને પોતાનો કરી લીધા શિવાય કુત્તેહ થવાની નથી. ત્યારે, લંબાણ કરવા સારૂ વધારે પુરાવો લાવવાનું બાહાનું કાઢીને મૂદત લીધી. તે સાહેબે મંજુર રાખી; અને આ કામની તપાસની તારીખ આગળ ઉપર નાંખી. ખીજે દિને સદહુ પ્રતિવાદી મને આવી મળ્યો. અને પોતાની હકિકત કહી. અને ખીજે દહાડે, ના, ના, કહેતાં, પણ એક મોટી ભેંસ, જે ચાર શેર દુધ આપે એવી, લાવી મારા વાડામાં બાંધી, અને હું ખીજા મિત્રો સાથે બેઠો હતો, ત્યાં પેલી ભેંસ બાખત રૂપૈઆ સાઠ ૬૦ રોકડા લીધાની, સ્ટાંપના કાગલ ઉપર સહી સિકા અને બે સાક્ષી વાળી પોહાંચ લાવી રજુ કરી. તે વાંચતાંજ તેનો મતલબ મારા ધ્યાનમાં આવ્યો. સદહુ પોહાંચ ખીજા મંડળે વાંચી; ભેંસ જોઈ; તેનાં વખાણ કર્યાં. પછી અમે બધા ઉઠી સૌ સૌને કામે ગયા. પછી ઠેલેક દહાડે, મુકરર કરેલી તારીખે કામ ચાલ્યું. એક પક્ષના

સાક્ષીઓ લેવાયા. વાદી મનમાં સમજતો હતો કે, મેં આપેલી પાઘડી રાવસાહેબના માથા ઉપર છે, એટલે મારી વિસ્મૃતિ થાવાની નથી. પ્રતિવાદી મનમાં સમજતો હતો કે, આ પાઘડી પોહોઆં પછી મેં ભેંસ આપી છે; તેથી કાંઈ વધારે ફાયદો થશે. એ પ્રમાણે બેઉનો વિચાર ચાલે છે, એટલામાં વધારે રૂપૈઆની જે ભેંસ તે તરફ મારું મન વળ્યું, અને પ્રતિવાદીની તર્કીયમાં પુરવા મજબૂત જોવામાં આવવા લાગ્યો; ને વાદીનો પક્ષ નબળો દેખાવા લાગ્યો. એવું જોઈને, વાદીએ મારા જાણ્યામાં આવે એવી રીતે હજવેજ ઉચ્ચાર કાઢ્યો કે, "રાવસાહેબ, પાઘડી તરફ જરા નજર કરો." એટલું સાંભળીને, મેં તેનું કહેવું કાન ઉપરથી કાઢી નાખ્યું. પરંતુ પ્રતિવાદી પાસે હતો, તે વાદીનું કહેવું સાંભળીને બોલ્યો કે, "પાઘડી ભેંસના શિંગડામાં ઝુંચાણી છે!" આ તેની સર્વે વાત સાંભળીને મેં હજવેજ વાંકી નજરે વાદીના મોં તરફ જોયું તો તે નિરાશ થયેલો કાજો ઠીકરા જોવો મારી નજરે પડ્યો. વળી કામ આગળ ચાલ્યું. સાહેબે વિચાર કરી, પ્રતિવાદીના લાભમાં ફેસેલો આપ્યો. હવે ખર્ચ કહું તો, વાદીનો પક્ષ ખરો હતો. પરંતુ તેને તોડી પાડવાને જ્યારે મારો નિશ્ચય થયો, ત્યારે મેં તેનાતરફના સાક્ષીઓને એવી ધમકી આપી કે, તેથી કરી તેઓ આ કામમાં બોલી શક્યા નહીં એટલે સાહેબના સામાં આવતાંજ તેઓએ તમામ વાત ઉપર અપ્પાડ કર્યા; અને પોતે કાંઈ જાણતા નથી એવું કહ્યું.

આ લાંચ તો પરભારી હતી. હવે, સાહેબના રૂબરૂ લાંચ લીધાનો એક દાખલો કહું છું, એક કામમાં એક જાણના બાર હજાર રૂપૈયાના દાગીના સરકારમાં હતા. તે તેને પાછા મળે તેમ હતા. પણ તે વિષે તેને ખાતરી નહોતી. એટલા સાફ મને ૪૮ ગદિયાણાની ચુડીઓ આપવાની કમ્બલાત કરી, દાગીના મળવા સાફ અરજી કરી. તે પ્રમાણે તે તેને આપવાને બાહાર કાઢી સાહેબના મેજ ઉપર રાખ્યા, અને માલેકને

પોકાર્યો. તે હાજર થયો. તેના ઝાળામાં દાગિના નાખતી વખતે, સાહેબ જીવેછે એટલામાં, સદર્દુ બંગડીઓ ઉપાડી મેં મારા ગ-જવામાં નાખી. સાહેબે મને પુછ્યું કે, “બંગડીઓ ખીસામાં નાખવાનું કારણ શું?” મેં જવાબ આપ્યો કે, “તેની પોહોંચ હજી લીધી નથી. બધા દાગિના તેના હાથમાં આવે તો તે જલદી નિકળી જશે, અને દાગિનાનો બધો જીમો આપણા ઉપર રહેશે. એટલા સારૂ, આ હાથમાં લીધેલું કામ ખલાસ થયા પછી હું આ બંગડીઓ તેને આપી, રીતસર ટીકટ લગાડેલી પોહોંચ તેની પાસેથી લઈશ તે પોહોંચ બાબત મલિક આપ સાહેબ હજીર આવીને જાહેર કરશે.” આ જવાબ સાહેબને કાયદેસર લાગ્યો, તેથી તે કાંઈ બોલ્યો નહીં. કામ ખલાસ થયા પછી મેં સર્વે દાગિના પોહોંચ્યાની વિગતવાર પોહોંચ લીધી, તે સાહેબને દેખાડી, અને તેમની સામે તમામ દાગિના પોહોંચ્યા એવું માલિક પાશે કહેવડાવ્યું. નવા કાયદા પ્રમાણે લાંચ આપનાર અને લાંચ લેનાર બેઉ પક્ષને શિક્ષા થાયછે. એટલે, સરકારમાં ફર્યાદી કરી લાંચ આપનારે પ્રથમ પોતાને શિક્ષા કરાવવી, અને પછી અમને શિક્ષાએ પોહોંચ્યાડવાનો પ્રયત્ન કરવો. એવો મૂર્ખ કોણુ છે કે, ખીજને અપશુકન કરવા સારૂ પોતાનું જ નાક કાપી લે?

લાંચની બાબતમાં સરકારને એવો કાયદો કરવાની જરૂર નો-હોતી, એવા ઘણા લોકોનો મત છે. કારણકે, તેથી કરી લાંચ લેનાર લોકોને વધારે ઉત્તેજન મળેછે, અને ગરીબ રૈયત કુમેછે; એવો તેઓનો મત છે; તે ખરેખરે. પણ આવા લોકોને અમે એમ વિચારીએ છીએકે, સરકાર તે શું કરે? કામનો ફેસલો પોતાની તરફેણમાં ન થાય, એટલે ન્યાયાધીશે લાંચ લઈ આ પ્રમાણે નિકાલ કર્યો, એવી તકરાર હારેલા પક્ષકાર હરવખત કરેછે. ન્યાયાધીશે નિબંધપાતે ઇનસાફ કર્યો હોય, તોપણ ઉપર પ્રમાણે તેના ઉપર ફર્યાદ થવાનો સંભવ ખરો. એટલે, કૌજદારી કે દિવાની જેટલા દાવા સરકારમાં આવે, તેટલી લાંચની ફર્યાદ

થવાની !! વાંદ, આતો છાનું છુપું કામ ; ત્યારે તેના વિષે પુરાવો થવાનોજ ક્યાંથી ; સેકડે ચાર પાંચ કામમાં પુરાવો મળે તો મળે ! આ પ્રકારના ન્યાય કરવાને સરકારને એક મોટું ખાતું રાખવું પડે ; અને કાયદો તેથી કાંઈ થવાનો નથી. વાંદ. એ પ્રમાણે બંદોબસ્ત કર્યાથી લાંચ ખાવાનો પ્રકાર કાંઈ કમી થાય એમ સમજાવુંજ નહી. ત્યારે, સરકારે આ જે કાયદો કર્યોછે, તે ઠીકજ છે એવું દેખાયછે. તેને વળી ખીણું એક સમજાવ પ્રમાણુછે, તે એ કે ; લાંચ લેવી એ પાપછે એમાં શંકય નથી ; તે પ્રમાણે, કોઈને લાંચ આપીને લાભની લાલચથી અન્યાય કરવાને કેહવું એટલે જે હેતુ મનમાં રાખીને રાજ્યે ન્યાયાધીશોની નિમનુકો કરેલીછે, તે બંધ કરવા વિષે તેને પ્રવર્ત કરવો, એ મોટો અપરાધછે. મને લાગેછે કે, લાંચ લેનાર કરતાં લાંચ આપનાર વધારે દોષીછે ; એટલા સ્પષ્ટજ તેઓને લાંચ લેનાર કરતાં વધારે શિક્ષા કરાવવી જોઈએ. કારણ, દ્રવ્યલોભ એ માણસમાં મોટો દુર્ગુણ છે ; તે દુર્ગુણથી દુર રહેવાને સાધુ પુરૂષો અશક્ત છે, તે સામાન્ય પંક્તિના સંસારી માણસોથી તો દુર રહેવાનું બનેજ ક્યાંથી, એ ખુલ્લું છે. એટલે એમ બન્યું કે, લાંચ લેનારનો દ્રવ્ય લોભ જે નિદ્રીત હતો, તે લાંચ આપનારે નજરાણુ આગળ કરી જાગૃત કર્યો, અને તેને મોહ પાશમાં નાંખ્યો !

શિરસ્તેદાર લોકો લાંચ ખાયછે, એ વાત ઘણા ધંધેજ અમલદારોના મનમાં ભરેલી હોયછે, તેથી તેઓ તેમના ઉપર ભરસો રાખતા નથી. સર્વે નાહાનું મોટું કામ તેઓ પોતે જોએછે. અમારો સાહેબ પણ આવી પ્રકૃતિનો હતો. તે જાતે વહેમી હતો. જખાની લેતી વખત જરા પક્ષકાર તરફ જોવામાં આવે તો તેના મનમાં વહેમ આવતો. તે લોકોને એમ દેખાડતો કે, હું કોઈનું ન સાંભળતાં પોતે બધું કામ કરેછું. તોપણ આ બાબતમાં તેનો અમ ધણું ફરી ફેકટ જતા. કારણ, નાહાનાં મોટા ઘણાં કામ

હાયછે, તે સર્વે ધ્યાન દહને જોવાનું તેનાથી બનતું નહોતું, તેમજ દેશિ બાપાનું સ્નાન બરાબર ન હોવાથી સર્વે મતલબ જાણવામાં આવતી નહોતી. અમે શિરસ્તેદાર લોકો સ્વામીમાં જમ્યે એટલે વહિવટદાર વિગેરે લોકો પાસેથી મેજબાનીએ લખ્યે છીએ, એમ જાણી, તે ન લેવાના હેતુથી અમારો સાહેબ પોતાનું મુકામ તાલુકાના ગામથી બહાર અંતર ઉપર વાડીમાં અગર બાડીમાં કરતો હતો એટલે અમારે કોઈ દેવાલયમાં અગર ધર્મશાળામાં ઉતારો કરવાની ફરજ પડતી. ત્યારે અમે તે પ્રમાણે કરતા પરંતુ સાહેબનો હેતુ એક દિવસ પણ પાર પડ્યો નથી, તેનું કારણ એટલુંજ કે અમે તાલુકાના ગામડામાં ઉતારો કરીએ ત્યારે અમારી જે ખરદાસ વહિવટદારો કરતા, તેથી દશ ગણી તસદી લઈ જંગલમાં અમારી ખરદાસ રાખવી પડતી. એટલે, અમા તાલુકાની જગ્યાએ જેમ મોજ માણતા. તેવીજ રીતે આ જંગલમાં પણ મોજ ઉડાવવાનું બનતું. એન બાજુએ અમને ઘેર્યા હતા! જ્યાં જમ્યે ત્યાં તે અમારી વાંસે ને વાંસે કર્યા કરતી!! વહિવટદારો એટલો બધો ત્રાસ ભોગવીને જંગલમાં અમારી ખરદાસ રાખતા, અને જે જોઈએ તે પુરું પાડતા, એ સર્વે વાત સાહેબના જાણવામાં કદી પણ આવેલ નહીં શિરસ્તેદાર વિગેરે લોકો તાલુકાના ગામથી દૂર રહેવાને લીધે, મોજ કરી શકવાના નથી, યાતો રૈયત અગર તાલુકદારોને કોઈ પણ જાતની અગવડ આપી શકવાના નથી, એવું ધારી અમારો સાહેબ નિરાંતે પડી રહેતો !

શિરસ્તેદાર થયા પછી મને કોઈ પણ શક્તિ હાથે મળવા આવેલ નથી. તેથી કરી માંડે ધર તરેહવાર વસ્તુથી ભરાયેલું હતું. મારી જીભમાંથી પડે, તે વસ્તુ હાજર થતાં જરાવાર લાગતી નહીં ! નજીવી બાબતોની તો વાતજ એક કોરે રહી. હું મારી સાથે સ્વામીમાં એક અંગવચ્છ ફેરવતો હતો, તેનું વેણ મળ્યું કોઈ દહાડે ખાલી ગયું નથી ! કામ કરી આપવાનું મારા હા-

થમાં હતું ખરું; પરંતુ મોટાં મોટાં ઇસ્ટેટનાં અને ગીરાસનાં સર્વે કામ મારી જે પ્રિય, પાતર, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ચુકવવામાં આવતાં. જુઓ ! ઇંગ્લેન્ડ સરકારના રાજ્યમાં, એક કચેરીમાં, એવી પ્રકારની સ્ત્રીની ઇચ્છા પ્રમાણે થાય છે, એ કેવું આશ્ચર્યકારક છે ?

મને એક મોટા મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબનો શિસ્તેદાર જાણી મારાથી પોલીસના લોકો પણ ડરતા હતા કારણ, તેઓ તરફથી જે કામ અમારી કચેરીમાં તપાસ સારું આવતાં, તેમાંથી તેઓની ચુકો સંભાળી લેવી એ અમારું કામ હતું, એવું તેઓ સારીપેઠે જાણતા હતા. આ અમારા અરસપરસના સંબંધના જેટલા દાખલા બનેલા છે, તે સર્વેનું મને સ્મરણ નથી; તેથી કરી દાખલા તરીકે તેમાંથી યાદ રહેલ, એક ખાતા કહું છું એટલે બસ થશે. જુઓ, એક વર્ષ અમારી સ્વારી ફરતાં ફરતાં એક તાલુકાના ગામમાં પોહ્યાં. ત્યાં અમારી સર્વે પ્રકારની બરદાસ ઠીકઠીક ચાલી હતી. કાંઈ કમી નોહોતું. એવી મોજ કરતા હતા, એટલામાં એક દિવસ સાંજના આસરે પાંચ વાગે કચેરીમાંથી ઉતારે જતાં, યુવાન, ઉજળી, ખુબ સુરત, લજ્જાલુકત, અને વિધવા, એવી એક સ્ત્રી મારા જોવામાં આવી. તે કોણ છે તે વિષે મેં તપાસ કર્યો. તે ઉપરથી મારા જાણવામાં આવ્યું કે, તે એક સદ્ગૃહસ્થની દિકરી, સકેશા, વિધવા ઘણીજ ઉન્નત છતાં, જેને જોઈએ તેને હાથમાં સહેજ ન આવે તેવી ટેકવાળી છે એવું મારા જાણવામાં આવ્યું. તે મેળવવા સારું મેં યોગ્ય ટેકાણેથી વાત ચલાવી; પરંતુ, તેના સ્વભાવ પ્રમાણે જવાબ આપી, મને હલકો પાડી દીધો. એકતો શરીર કામથી તપેલું હતું; તેમાં અહંકારથી તેલ રેડાણું ! તેથી આને પાડું તોજ મારી શિસ્તેદારીનું સાર્થક્ય એવો મારા મને નિશ્ચય કર્યો. ખાજે દિવસે પ્રહર રાત્રીના અરસામાં હું મારા એક બે પ્રિય દોસ્તો સાથે તેને ઘેર ગયો. દરવાજા ઉપર થાપડ મારતાંજ તેણીએ દરવાજો ઉઘાડ્યો. પરંતુ, અમાને જોતાંજ તેને જે ક્રોધ અઢ્યો તેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી.

તે એટલી ગાળો ભાંડવા મંડી કે, તેથી ચારે દિશાએ દણ્ડણાટ થયો. એ સાંભળીને અમારો મીઝસ ધણો જતો રહ્યો. કારણ, મકાનમાંથી નિકળતી વખતે ચાલુ વહિવટ પ્રમાણે એક બાટલી (દાર) ઠાંસેલી હતી ! પછી શું પુછવાનું ! કામોત્પત્તિ તૈયાર હતી ! ગાળોથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થયેલો ! એકતો પૈસાનો કેક, તેમાં વળી અમલદારીનો જુરસો, એટલે ઉન્મત્તાઈમાં શું ખામી રહે ! તેમાં વળી મથનું અવસાન !! તેથી કરી માં મથનું ફરી ગયું, તેની ધુંદમાં તે સ્ત્રીના અંગ ઉપર એકદમ આઘ્યા જઘને, ઢીંકા પાટુનો પ્રહર કરી એવું કર્મ કરવા માંડ્યું કે, તે હવે કહેવાને મને શરમ થાયછે !!! આ બુમાબુમ જે યઈ તે સાંભળીને પાંચ પચાસ લોકો ભિજા થયા. નજીકની એકી ઉપરનો જમાદાર પોતાનો કાળો પોશાક પહેરી કાળો સોટો હાથમાં લઈ મોટા અમલદારીના દમામથી આવી પોહોંચ્યો. પણ, કોણ, છે. એવો તપાસ કરતાં માં નામ જણાવું ત્યારે તે શરમીંદો થયો. અને તેનું અમલદારપણું ઉતરી ગયું. તે મારા લાભમાં બોલવા લાગ્યો. ત્યારે, પાસેના ભોકોની ખાત્રી થઈ કે મારે કાંઈ વાંક નથી. છેવટ સૌ જણે તેનેજ મુર્ખ ઠરાવી, અમને મકાન ઉપર લઈ ગયા !! પ્રિય મિત્ર, આ જગત કેવુંછે તે જુઓ !

પોલીસે યુનોહ પકડવો, અને ન્યાયાધીશ તેનો યોગ્ય ઈનસાફ કરવો, એવો આપણી ન્યાયી સરકારનો પક્ષો હેતુ છે. પરંતુ તે પાર પડતો નથી. એના મુખ્ય કારણ ત્રણ છે. પહેલું. મેં પોતાની જે નિર્લજ્જપણાની વાત કહી છે, તેમાં દેખાડ્યા પ્રમાણે યુનોહ પકડવાના કામમાં પોલીસ તરફથી આનાકાની અથવા લખાડીપણું થાયછે તે ; બીજું કારણ એ, કે, યુનોહ સાખીતી સહ પકડ્યા પછી પોલીસના અમલદાર લાંચ લઈને નાસાખીત કરી યુનહેગાર લોકોને છોડી દે છે ; ત્રીજું એ, કે, લાંચ વિગેરે કાંઈ એક પ્રકાર ન ચાલતાં કામ ન્યાયાધીશની આગળ આવે, એટલે ભાષા અને રીતભાતની માહિતી કમ હોવાને લીધે તેમને

હાથે ચુકો થઈને અપરાધીના નિરપરાધી, અને નિરપરાધીના અપરાધી ઠરેછે. આ છેવટ કહેલા પ્રકારથી એતદ્દેશિય ન્યાયાધિકારી આગળ અન્યાય બાણું કરી થતા નથી; સાહેબ લોકો આગળ બાણા થાયછે. વળી ખીજું એટલુંજ કે યુનોહ થવાનું બધું કારણ કહીયે તો “પોલીસની સમજણ” છે. “પોલીસની સમજણ” એટલે શું, તે એતદ્દેશિય લોકોને કહેવાનું પ્રયોજન નથી. કારણ, તેનો અર્થ શહેરના લોકોનેજ નહી. પરંતુ સાધારણ ગામડાના માણસોને પણ ખબર છે. તથાપિ, પરદેશિ ન્યાયાધીશોના અને ખીજા લોકોની જાણસાથે અહીંઆ બે શબ્દ વધારે કહેવાની જરૂરછે. હું ખાત્રીથી એમ કહુંછું કે, યુનહા પકડવાના કામમાં આ પ્રાંતના પોલીસ અમલદારો બાણો જીલમ યુજાડેછે, તેના સર્વે પ્રકાર મને ખબર નથી તોપણ, તેમાંથી મુખ્ય પ્રકારછે તે કહુંછું, પેળીઆને આંપ લગાડવી, ઝાડઉપર ઉંચે માથે ટીંગાડીને રીખાવવું, મરઆનો ધૂમોડો દેવો, કેટલાક દિવસ સુધી જીપે મારવું. સપ્ત માર મારવો, ઇત્યાદિ રીવાજ કેવળ સાધારણ થઈ પડેલાછે. આવા અસહ્ય દુઃખદાયક જમ જેવા ધાતકી અમલદારોને હાથે રીખાવવા કરતાં એકદમ મરવું કબુલ કરવું બાણા નિરપરાધી ગરીબ માણસોને પસંદ હોયછે; ત્યારે પોતે બિનયુનહેગાર છતાં આવા સપ્ત મારની દુષ્ટ ધારણા પ્રમાણે યુનહા સાખીત થયો એટલે શિક્ષા મળવાનીજ ! આ પ્રમાણે હાલમાં કેટલાક લોકોયે પ્રાણ ત્યાગ કરેલાછે; અને કેટલાંક કુટુંબો, અપરાધી નહીં છતાં, ધૂળ મળી ગયાંછે !! મારા એક મિત્રે ખરખરી બનેલી ખીના કહીછે કે, એક જીલ્લામાં એક માણસને ફાંસીની શિક્ષા ઠરીને સરકારમાં મંજૂર થવા સાંઠે લખ્યું, અને જે ખુન ઉપરથી આ શિક્ષા ઠરેલી હતી તે પોતે આવી જડજ સાહેબના સામો હાજર થયો !! મારો મિત્ર પ્રમાણેણીકછે. તેને ખોટું બોલવાનું કંઈ કારણ નહોતું; એટલા સાથે, તેના બોલવા ઉપર હું પુરે પુરે વિશ્વાસ રાખુંછું. વાર, તે

માણસ આ શિક્ષા અમલમાં આવ્યા પછી જો હાજર થાત તો સરકારે કરેલા ધનસાફીને કેટલી એવ લાગત ! જો તે માણસને ફાંસી અડાવીને મારી નાંખ્યો હોત તો તેને ફરી જીવતો કરવાની શક્તિ કેનામાં હતી ? હથે, ખેર, મરણની શિક્ષા ખીલકુલ હોવીજ ન જોઈએ, એવો જો કેટલાક સુસ્ત અને વિચાર વાળા માણસોનો અભિપ્રાય છે, તેનું કારણ એજ હોવું જોઈએ.

હું લાંચ ધણી ખાતો અને ધણી વાતો અન્યાયની કરતો, તો પણ સાહેબ પાસે એવી રીતે વર્તતો હતો કે, તેને એમ લાગતું કે, હું ધણોજ ચોખ્ખો માણસ છું, ખીજું જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં તે મારી શિક્ષારસ કરતો. એક વખત અદાલતમાં અમલદારની જગો ખાલી થઈ હતી, તે મને અમારા આ સાહેબની બલામણથી મળી હતી. તે જગોનો પગાર મારી જગોના પગારથી વધારે ન હોતો; તો પણ ત્યાંના કામની માહિતી થયા સાર, અને વખત આવે તો, તે ખાતામાં દાખલ થવાનો મારો ધણો હેતુ હતો. મેં ત્યાં આસરે ૧૭ માસ કામ કર્યું. તેટલી મુદતમાં તે ખાતાની સર્વે ગુદા વાતો મારા જાણવામાં આવી ગઈ તે ખાતામાં શિપાર્થથી તે શિરસ્તેદાર સુધી સર્વે ઉપર જો કાંઈ પૈસાનો વરસાદ વરસે છે ! તે સર્વે વિગત વાર હાલમાં ધ્યાનમાં નથી. તો પણ, દાખલા તરીકે કહું છું કે, ત્યાંની કામગિરી ઉપરનો સાત રૂપિયાનો પગારદાર પટ્ટાવાળો, મામલેદાર કચેરીના ત્રીસ રૂપિયાના પગારદાર તીજેરી કારકુનની જગો પત કરવાનો નથી ! અમત્કાર જીએ કે, સાત રૂપિયા કમાવાવાળો માણસ, ઘેરમાં છ માણસનો સંસાર ચલાવીને, છોકરાં બચ્ચાંનાં લખ કાર્યો કરી, સારી પેટે ખાઈ પી, બે પૈસા રોકડા પાસે રાખી, એક ટારકું હમેશ ધરને આંગણે રાખે છે !! એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ધણા ખરા ન્યાયાધીશોના શિપાર્થજ્ઞાની આવી સ્થિતિ જોવામાં આવે છે; જીએ, પ્રતિવાદી ઉપર સમન્સ બજાવવું, સાક્ષીઓને હાજર કરવા; માલની જમ્મિ કરવી, જમીનનું લિલામ પોકારવું, ઈત્યાદિ

માટાં માટાં કામ સરકાર તેમના હાથમાં આપેછે, તેથી તે સંબંધી કામના લોકો ધણું કરી દ્રવ્યવાન થાયછે. ત્યારે આ સિપાઈઓને પૈસો મળેછે તેમાં નવાઈતો શાની, જમિ વિગેરેના કામમાં તો પૈસો જરૂર મળવાનોજ. કેટલીક કોર્ટોમાં આવી મિલકતની કામગિરીનાં કામ કારકુન લોકો વેહેચી લેછે આ ખાનગી મસલતો ન્યાયાધીશ લોકો ખુલ્લી રીતે જાણેછે, તેથી તેનો બંદોબસ્ત થાયતો સાઈં એવી તેમની ધચ્છા છતાં, તેઓથી કાંઈ બનતું નથી કારણકે, આ કામ પેદાસનું તે બજાવવાને શિપાઈ માકલો, અગર કારકુન માકલો, તોપણ તે પૈસા ખાવાનોજ, તેથી તેમાં ધ્યાન આપો તોય શું અને ન આપો તોયશું ?

હાથમાં કામગિરી આવે, એટલે શિપાઈને અગર કારકુનને (જેના હાથમાં આવી હોય તેને) જીવસ્સાનો અવિશ ચઢેછે. કારણ, પક્ષકારોનો નફોનુંકસાન સર્વે તેમના હાથમાં હોયછે. એટલે એમ સમજવાનું કે, સમન્સ કાઢ્યા પછી, પ્રતિવાદીને દેખાડી દેવા સાઈં વાદી અને સિપાઈ સાથે નિકળેછે, તે પ્રતિવાદીના ગામ નજીક આવે કે આ અખર પ્રતિવાદીને થયાથી, તેનાહાસી જવાની તૈયારી કરવા માંડેછે; ત્યારે સિપાઈ જલદી કરે તો ઠીક; નહીંતો તે ભાગી જવાનો, અને વાદીનો શ્રમ તથા તેનો હાલનો કરેલા અર્ચ નાહક વ્યર્થ જવાનો. આ વખતે વાદી સિપાઈને અરઘો યા પા સહેજ આપે કે નહીં? વાઈ. ઘેરમાં ચાલતી આવેલી લક્ષ્મી સિપાઈ બાપડો જે સાત રૂપીયાનો નોકર તે તેનો શામાટે અનાદર કરે? એવો મૂર્ખ આ દુનિયામાં કોણુછે કે જેને લક્ષ્મિ ચાંલેલા કરવા અવિ ત્યારે મોહો ધોવા જાય? જમિના કામમાં તો આ કામદારોને ધણો પૈસો મળેછે. એટલે પ્રથમ દરખાસ્ત કાઢવાનેજ, રકમ પ્રમાણે રૂપીયો બે રૂપીયા ચેરીમીરી મળવાની. પછી બજાવણી કરનારા અલલદારની દક્ષિણા તે જીવીજ! આવા પ્રકારે રૈયત કુએછે.

શિવાય, બિન વારસી કે નાહાની વયના છોકરાની મિલકત જન્મ કરતી વેળા કોઈના લોકોને જે લાભ થાયછે તે કેવળ અવર્ણનીય છે ! આવિષે મને પોતાને એક વાત ખબર છે, તે આ ઠેકાણે કહું છું. એક નાહાની વયના છોકરાની માલમિલકત, તે ઉમરમાં આવે ત્યાં સુધી તાબામાં રાખવા વિષે એક અમલદારને કોઈનો હુકમ થયો. તે માલ મિલકતની જગોયે તે કોઈનો અમલદાર જઈ, ત્યાં પંચના મત પ્રમાણે, તેની સર્વે જાહેરી જન્મ કરીને, પોતાના તાબામાં લઈ તાલુકાની જગોયે હાજર થયો. પછી શું કહેવાનું ? જન્મ કરેલા માલમાં ખરેખાર પાંચ હજાર રૂપિયાની કિંમતના કાપ હતા; તે પોતે ઉચ્ચાપત કર્યા, તેની અવેજીમાં કૃત્રિમ, એટલે જોવામાં તેથી વધારે સરસ અને ખુબીદાર પરંતુ માત્ર ચારસો રૂપિયાની કિંમતના કાપ દાખલ કર્યા તેમજ વાળીનું ! તેમજ નય, કલ્લાં ઈત્યાદિ જવાહિરનું કર્યું ! ! ખરાખરા કાઠી લઈ તેને બદલે ખોટા રાખ્યા ! આ જમિમાં આવેલી માલ મિલકત ખરેખર આસરે આઠ લાખની હતી. તે આ પ્રમાણે રૂપાંતર થઈને માલિક મોટો થઈ તેને કબજે મળ્યો, ત્યારે આસરે દોઢ લાખની તેના હાથમાં ગઈ ! કોઈ એમ કહેશે કે, આ વસ્તુઓ પંચે જોખેલી હતી, એમ છતાં આ પ્રકારનો ફેરફાર કરવાનું કેમ બન્યું હશે ? તેના જવાબમાં એટલુંજ કહેવાનું કે, તે વસ્તુઓ પંચે જોખેલી હતી ખરી. પણ, તેમાંથી દરએક વસ્તુ ઉપર તેઓએ નિશાન કરી રાખ્યું નહોતું ! આ વસ્તુઓ ઘરમાંથી નિકળી તેટલીજ વાર તેઓ સાક્ષી તરીકે હતા. પછી એમાં જે ફેરફાર થાય તે કોઈના કામદારોના કર્યાથીજ થાય એમાં શું નવાઈ ?

એવી ઘણી વાતો મારા જાણ્યામાંછે. તે અહીંઆ કહેવામાં કંઈ માલ નથી. હવે આ પ્રમાણે અતીતિ નયવા સાર, કેવી જાતની તજવીજ કરવી જોઈએ ? એનો જવાબ એટલોજ કે, કામદાર લોકો પ્રમાણિક અને વિશ્વાસુ જોઈને રાખવા, તેમના

ઉપર સખ્ત નજર રાખવી. ખીજે ઉપાય નથી. વાજખી રીતે જોઈએ તો કોઈ તરફનું દરેક કામ મહત્વનું છે; તે સારું, ન્યા-
યાધીશ પોતાના હાથ નિચેના કામદારો ઉપર પુરતો ભરોસો
રાખી તેમને હાથે કામ લેવું; એ અવશ્ય જરૂરનું છે.

હું પાછો મારી જગો ઉપર આવી હાજર થયો ! અમારા
પહેલા સાહેબ બદલાઈને નવા ખીજ આવેલા હતા. મારી
જમ્મોએ મારી ગેરહાજરીમાં ઈનચાર્જ પાણે કામ કરનાર અવલ
કારકુને કાબેલીઅત પાણે કામ કરી નવા સાહેબની સારી પ્રીતિ
મેળવેલી હતી. તેનો કાબુ જામતો જાય છે, એટલામાં હું આવી
પોહોચ્યો; ત્યારે તે મને દુઃખન જેવો જોવા લાગ્યો; પણ તેનો
કાંઈ ઈલાજ આપ્યો નહીં એટલે શું કરે ? લાચાર ! તે મુંગે
મોહોડે કામ કર્યા કરતો; અને તે દિવસથી તેના મનમાં મારે
વાસ્તે વહેમ આવવા લાગ્યો. ને એવું સમજવા લાગ્યો કે તેની
આગળ પિરસેલું ભોજન મેં ખેંચી લીધું. આ તેનું ધારવું વ્યા-
જખી હતું કે ? ના; ધન લોભનો મહિમા અગાધ છે ! મારાવિશિ
તેના મનમાં જે પાપ પેદા થયેલું તે પોતાના તરફથી છુપાવતો
હતો, પણ પ્રસંગોપાત તે એકદમ બાહાર પડતું. મનમાં એ-
કાદી વાત ગ્રુમ હોય છે ત્યાંસુધી તે ખીજના કબ્જામાં આવતી
નથી; પણ તે ઘણી થાય ત્યારે સૌના જાણવામાં આવે છે. આ વાત
છતાં ઘણા દિવસ સુધી નિભાવ્યા બાદ તેનેને મારે એકદમ સ-
જગી. લાગ આવે એટલે અમે એક ખીજની આધા પાછી
સાહેબ પાસે કરતા હતા. આ વાત એટલે બધે દરજ્જે વધી
ગઈ કે ખૂદ સાહેબના દિલમાં એમજ ઠસી ગયું કે અમે એક
ખીજની અદાવત કરીએ છઈએ એટલુંજ નહીં પરંતુ મૂર્ખ
અને લખાડ છઈએ ! ત્યારે અમારા બેઉ ઉપરનો તેનો ભરોસો
ઉઠી ગયો. પરંતુ, સાહેબ લોકો ધણું કરીને સ્વભાવે ઘણાજ
સારા હોય છે; હરકોઈ વિષય તેમના જાણવામાં આવે, તોપણ
કાયદેસર ક્યારેય થયા વિના તેનો તપાસ કરતા નથી, અને કોઈને

નાહક નુકસાન કરતા નથી. એવું ઘણા દિવસથી મારા અનુભવમાં આવેલ હતું; તે પ્રમાણેજ આ અમારા સાહેબની વૃત્તિ હતી. જો કે અમારે બેઠે જાણુ અવજે રસ્તે ચાલતા તોપણ આગળની માફકજ અમારું કામ ઘણું વર્ધ લગી આપ્યા કર્યું.

અરેખર, આ અમારા ચડતીના દિવસમાં અમારો પાપ પૂણ તરફ જરાયે જોડું નથી ! અમે શું કરીયે છઈએ, એનો પરિણામ શું નિપજશે, તે વિશે મનમાં જરાય અંદેશો નહોતો ! તેનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત હવે ભોગવવાને તમર રહેવું જોઈએ ! ખાવાને પહેલા અને ભોગવવાને છેલા કેમ ? પહેલા દિવસ યાદ આવેછે એટલે મનને દુઃખ થાયછે; તોપણ, તે અનુપમ સુખ આપણે ઘણા દિવસ સુધી ભોગવેલછે, એમ લાગવાથી અંતઃકરણનું કેટલેક પ્રકારે સમાધાન થાયછે ! હર, હર, સમાધાન થાયછે એવું મેં બખું તે શા સાર ? હે પ્રાણ દુષ્ટ કર્મ કર્યાથી સુખ તને પ્રાપ્ત થતું તેના સ્મરણથીજ તારે હવે સંતોષ પામવો કે ? અંતઃકરણની પાપ વૃત્તિ આગળ કંઈ ઉપાય નથી.

પાપ કરવાની કોઈને ઈચ્છા હોતી નથી. સુખ મળવાના હેતુથી લોકો પાપ કરેછે. તોપણ હરકોઈ વખતે પાપનો ઘડો પુટીને તેનું કૂળ પોતાને ભોગવવું પડે, એ વાત એમના જાણવામાં ન હોય એમ તો નથી પરંતુ. મદના યોગે કરી તે હમેશાં ધ્યાનમાં રહેતી નથી; અને પગલું કુમાર્ગ તરફ પડેછે. આ પ્રમાણે એક વખત કુમાર્ગથી ચાલવાની ટેવ પડે, એટલે ઉપરની કહેલી વાત મનમાં આવે તોપણ એવું લાગેછે કે એક વાર વટલાણા તોપણ એ અને સોવાર વટલાઈએ તોપણ એનું એજ છે માટે હાલનું સુખ શા સાર ન ભોગવવું ? પછી જો થવાનું હશે તે યશે. આ પ્રમાણે ધસડાતાં ધસડાતાં માણસ નિકૃષ્ટાવસ્થા પામેછે. ખુદ મારી અવસ્થા આ પ્રમાણેજ થઈ. પાપનો ઘડો પુટીને તેને બદલે શીક્ષા થતી જોઈએ, એવા ઈશ્વરી સંકેત દેખાયછે, તેમજ આ પાપ બાહાર પડવાને યોગાયોગ ઘડી

આવવી જોઈએ, એવી પણ યોજના હશે એમ લાગે છે. જોકે
 અરેખાત જોઈએ તો મારી જગો ઉપર ને મારો પહેલો કારકુન
 કામ કરતો હતો, તે ઉઠીને મારા આવવાથી મારી સાથે દ્વેષ
 યુદ્ધિ રાખે એ યોગ્ય હતું કે? દિવાની કોર્ટમાંથી રજા ઉપર
 ગયેલો માણસ પાછો આવી પોતાની જગો ઉપર દાખલ થયો
 તેથી હું પોતે મારા કામ ઉપર પાછો આવ્યો એમાં મારો શું
 ગુન્હો? પણ ને થવા કાળ તેના આગળ કોઈનું ચાલતું નથી!
 અમારે એક ખીજને પક્કી અદાવત ચાલી રહી હતી. દર-
 મ્યાનમાં એક કામમાં તજવીજ રાખી મારા ઘરમાંથી મુદદાનો
 માલ તેણે પકડી દીધો! તેથી હું તપાસની વખતે ઘણાજ નિરાશ
 થયો. મેજસ્ટ્રેટ આગલ તપાસ ચાલી મારા ઉપર સાબિતી
 થઈ અને મારું કામ સેસન કમીટ થયું. ત્યાં હું બનતી કોશિશ
 કરી થાક્યો. પરંતુ પુરાવો ખુલ્લો હોવાથી સર્વે મહેનત વ્યર્થ
 ગઈ. છેવટ જડજ સાહેબે મને શિક્ષા ફરમાવી, ત્યારે મને સર્વે
 બ્રહ્માંડ યાદ આવ્યાં! માણસ મરે એટલે તેનું પ્રેત જેમ
 એકલુંજ લઈ જવામાં આવે છે, તેમજ મારા કુટુંબમાંથી મને
 એકજ ને કારાગૃહમાં લઈ જવામાં આવ્યો! જુઓ, જ્યારે
 સિપાઈઓએ મને પ્રથમ પકડી આણ્યો, ત્યારે મારી બાથડી
 છોકરાં પોકે પોકે રડતાં મારી નજર પડ્યાં. તે વખતે મને ઘણું-
 જ દુઃખ થયું. મનોવૃત્તિનો શું અમલકાર છે તે જુઓ! હું મોટો
 કમાઉ કામદાર હતો ત્યારે મેં તેહને બરાબર સુખ આપેલ ન
 હોતું! તો હવે તો તેહને સુખ ક્યાંથીજ મળવાનું? હવે આ
 કારાગૃહમાં જતાં મને તેની દયા આવી! અરેખાત મારા મને
 મને એમ ખેદ કરાવ્યો કે “અરે ચંડાળ, તું આ તારી ધર્મ-
 પત્નિની અવગણના કરી. અગ્નીતિથી વર્ત્યોતિથીજ આવુંકજ
 મળ્યું”

ભાગ ત્રીજો.

હુ પ્રિય મિત્રો, હવે હું મારા કર્મ કાંડનું છેલ્લું અગ્નિ કહું છું તે સાંભળો હું આ કારાગ્રહમાં યમયાત્ર ભોગવું છું. આર વધ સુધી એક સરખા રોજગારની ધુમ્માં હતો. તટલી સુદતમાં દેવનું સ્મરણ મારા સ્વપ્નામાં પણ થયું નથી. પણ હવે તેનું સ્મરણ થયા વિના એક પણ પણ જતી નથી. ઠીકજ છે! રોગ થાય એટલે વૈદ્યનું સ્મરણ થાય છે! પણ મિત્રો ધણું સંભાળજો. અનન મળે તો ભિક્ષા માગજો, પરંતુ, પાપ કર્મ કરી આ દુઃખ દરિયામાં પડતાનાં. ભોજન સમયે રૂપાંની થાળી તો ઘેર રહી તેને બદલે અહીં તો માઠીની તાવડી મળી! આંદોના વાટકા ક્યાં છે? રામ પાત્ર સાથે ગાંઠ! પંચ પક્વાનનું ભોજન ક્યાં ગયું! હવે મળ્યા જરના રોટલા, પાછલા સુખની યાદ દાસ્ત હવે શા સાઈં જોઈએ? આ આંદોનો ટોચી! આ નખર વાળું આંદોનું કડીયું! આ ચોરણો પગને લાંછન લગાડનારાં આ લોઠાનાં ધરેણાં! આખો દાહાડો મરતાં સુધી કામ કરવું! અને આપા આ પોશાકથી એક સાદડી ઉપર આખી રાતપડી રહેવું સ્વતંત્રતાનું તો સ્વપ્નામાં પણ દર્શન થયું નથી! હરહર ખરેખર આ સ્થિતિ કરતાં માત્ર સાઈં! હુ મિત્રો, મેં નિઘ્ન કર્મથી પેદા કરેલી દોલત મારા ઘરમાં સારી પેઠે છે! માઈ અંગવસ્ત્ર. (પાતર) જોને મારા જીવ કરતાં હું વધારે માનતો હતો, તે ખુશીમાં અમન કરે છે, અને મારી આવી અવસ્થા થયેલી છે! આ હું મારા કર્મથી પડ્યો! હવે આંખમાંથી આંસુ કાઢીને શું કાયદો? હુ મન, હવે તું આ અકસોસ છેડીદે, અને તારા દેશ બાંધવાને પોતાના અનુભવની ઉપયુક્ત એવી બે વાતો કહી સંભળાવ! હુ દોસ્ત, હું તમને સોગન આપીને એમ કહું છું કે, અન્યાયથી દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં કાંઈ સાર નથી. તેથી છેવટ અતિ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. જુઓ કે, મેં ન્યાય અન્યાય તરફ ન જોતાં ઘણો પૈસો પેદાકર્યો. ત્યારે તે મને સુખ કારક લાગ્યો.

હવેના દુઃખના દિવસ આવશે એવું મારા સ્વપ્નામાં પણ કોઈ
 વખત આવિલું નહોતું. પણ જુઓ શું પરિણામ થયું તે! હક
 નહીં છતાં લોકોને સતાવીને તેઓએ મહેનત કરી મેળવેલા પૈસા
 મેં લીધા, એ એક પાપ; ખોટાનું ખર્ચ અને ખરાનું ખોટું કરાવ્યું
 એ બીજું પાપ; યજ્ઞમાન સાથે નિમકહરામ પણાથી વર્ત્યો એ
 ત્રીજું પાપ; નાહક કેટલાકના ઘર ઉપર જુલમ ગુજાર્યો એ
 ચોથું પાપ; ધનાંધ થઈને લોકોનું અપમાન કર્યું અને કેટલીક બા-
 પડી અબજાઓનું પાતિવ્રત્ય ભંગ કર્યું એ પાંચમું પાપ; આ
 પ્રમાણે પાપોની યાદ કેટલી વાંચુ? તે સર્વે પાપ હવે મને યાદ
 આવવાનાં નથી; વાર તે સર્વે કહીને શું કરવાનું છે? પણ હું
 અરેખાત તમોને કહું છું કે, તે મારા સર્વે પાપ કર્મ હવે મારા
 અંતઃકરણને શૂળી પ્રમાણે વિંધે છે! આ કારાગ્રહમાં મને મારે
 શરિરે જે દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તેના કરતાં લક્ષ ગણી વધારે
 વેદના મારા મનને થાય છે! પણ મહારાજ કેમ કહું? હાથ પોહોએ
 નહીં અને ઘોડો દોડે નહીં એવી મારી સ્થિતિ થયેલી છે! બળી
 ગયો મારો અવતાર! અરે જે ભીલ આખોદિવસ જંગલમાં
 ફરીને, એક બોળે બળતણ ભિળુંકરી સાંજરે ચાર પૈસાનો લોટ
 ઘેર લઈ જાય છે. અને ઘણાં આનંદથી છોકરાં બચ્ચાં સહ થોડો
 થોડો રોટલો ખાઈ ખુશીથી રહે છે, તે હાલમાં મારાથી લાખ
 દરજ્જે સુખી છે એવું હું સમજું છું! હે પ્રિયજ્ઞ. વાજપી રીતે
 ચાલીને જે મળે તે મેળવો અને તેના ઉપર નિર્વાહ ચલાવો અ-
 નીતિથી પૈસો પ્રાપ્ત કરીને તેથી ઉત્પન્ન થનારાં સુખ ભોગવવાને
 ઈચ્છા ન રાખો, હું કામ ઉપર હોતો ત્યારે ઘણો પૈસો મળતો હતો
 અને ઘણી જાતનાં સુખ મળતાં હતાં ખરાં; તથાપિ હું જરા
 એકાંત ગયો. અગર પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરવા લાગ્યો,
 એટલે મારો જીવ મને ખાતો હતો. મેં એટલાં પાપ કરેલાં છે,
 કે તેમાંથી કયું પાપ ક્યારે બાહાર નિકળે અને મારો ધાત કરે,
 એવી મને બિહિત રહેતી હતી. પરંતુ, મને એવા વિચાર કોઈ

કુજ વખતે થતે; તેથી કરી તેનો કાંઈ ઉપયોગ થયોજ નથી. વળી ખીજું એવુંછેકે, જે કોઈ મારા જેવા વિષય અને મૂર્ખાને છે, તેઓને લજ્જાનો છાંટા હોતો નથી, પોતાને કોઈની પરવા નથી એવું દેખાડવામાં તેઓને કાંઈ ભૂલણ લાગતું હશે, પણ તેઓની આ બેપરવાઈ સ્થિતિનું કુજ તેઓ જલદી ભાગવે છે એમાં શંકય નથી. હું જ્યારે ‘રાવ સાહેબ’ થઈને લાંચ અને વિષયમાં ચક્રચૂર હતો, ત્યારે મારા એક મિત્રે મને ઘણો ભાષ કરી સૂચના આપી પણ તે વખત મેં જેતેને જવાબ આપ્યો છે તેહજ સુધી મને યાદ આવે છે; મેં કહ્યું “તમે કહો છો કે છેવટ પરિણામ ખરાબ છે એટલુંજ કે? ધણું તો હું તુરંગમાં પડીશ, અને મારે સખ્ત મજ્જુરીની શિક્ષા ભાગવવી પડશે, એટલુંજ કે નહીં? એ હમારી તૈયારી છે! અમે જ્યારે આ કામમાં દાખલ થયા ત્યારથીજ અમારા સાર એક ઝારડી તુરંગમાં તૈયાર કરી રાખેલી છે, એવું અમે જાણીએ છીએ!” આ જવાબ કેવળ મૂર્ખાઈનો હતો. કારાગ્રહ માંહેલા દુઃખની જો મને ખબર હોત, તો આવા જવાબ મેં ખરેખર આપ્યો નહોત. તે વખતે જોવા હું હતો, તેવા જે કોઈ હવે હશે, તેઓને મારી વિનતી પૂર્વક પ્રાર્થના છે કે, માહારાજ, ‘ધણું થાયતો જલમાં પડીને સખ્ત મજ્જુરીની કેદ ભાગવવી પડશે એટલુંજ કે નહીં’ એમ કહેવું ધણું સહેલું છે: પણ તે ભાગવવું ધણું મુશ્કિલનું છે (તેમાં દેશિ રજવાડામાં જેના ઉપર જીલમ ગુજરીને કેદ અપાય છે તેના હાલ જેતાં આપણા શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભા થયા વિના રહેતાં નથી.) અરે આખી રાત પગમાં દસથી વીશ શેરની બેડી, ; આ ચોરણો; આ કડીઉં; આ ટોપી, ખાવાને જડો રોટલો; આખો દહાડો મરે ત્યાં સુધી કામ; તેમાં ભુલ થાયકે ફટકા લાગવાનાજ; સિપાઈની રજા લીધાવિના પિસાબ કરવાની પણ મનાઈ; એવી સ્થિતિ અહીંઆં ભાગવવી પડે છે! તે ભાગવવી ઘણી કઠણ નથી કે? વિચાર કરજો, વિચાર કરજો, નાહક દુર્ગુ-

૨૭૨૨

જાના વ્યસનમાં પડતા નહીં. તુકારામની કહેવત છે કે “ સુખ પાહતાં જવા પાડે, દુઃખ પર્વતા ચેવઢે ” એટલે સુખજે છે તે તૃણ માત્ર છે’ અને દુઃખ છે તે દરિયા રૂપ છે. એવી જો કહેવત તેનો હું હાલમાં અનુભવ લઉં છું. મારે આ કહેવું નિરૂપયોગી નથી. આ વાત ફક્ત મળકછે એમ સમજતા નહીં હું તમારા જોવાજ હતા, તો મારી હાલમાં આવી સ્થિતિ થયેલી છે. મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખી હું જો કહું છું તે ખરું સમજજો. મારે કહેવું ગપ છે એમ માનીને મારા દેશ બાંધવોએ આવી દુર્દશામાં આવી પડ્યું નહીં, એટલાજ સારું હું તમોને ફરી ફરીથી ખુદલું કરીને કહું છું તે મશ્કરીમાં કાઢી નાખશો નહીં.

વળી સર્વે સજ્જનોને હું મારા અનુભવ પ્રમાણે એમ કહું છું કે, દ્રવ્ય લાભ અને કામની તૃપ્તિ કરવાને જેમ જેમ પ્રયત્ન કરીયે છર્છમ્, તેમ તેમ તે વિષેની તૃણા વધારે ને વધારે વધતી જાય છે. દશ રૂપીયા મળતા હોય ત્યારે વીસ ઘણા લાગે છે; વીસ મળવા લાગે એટલે ત્રીસથી આપણી તૃપ્તિ થશે એવું લાગે છે; પરંતુ આ સર્વે ભ્રાંતિ રૂપ છે. ખીજની વાત રહેવા દો, રાજા લોકના દાખલા લઈએ. જુઓ કે, રશીયાના પાદશાહનું રાજ્ય નાહાનું છે કે ? આસરે અરધા પૃથ્વિનો ભાગ તેનો છે, એવું કહીયે તોપણ આલે તેમ છતાં પણ તૃપ્ત થઈ એટલે કે, ? એશિઆખંડના મધ્ય ભાગમાં વધારે રાજ્ય સંપાદન કરવાની તેનીસખ્ત ખટખટ ચાલેલી છે. સિકંદર પાદશાહ નામે જે મહા પરાક્રમી ભૂપતિ પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયો તે ઘણો પૃથ્વિનો ભાગ જીતીને, એક સમે અતિ ખિન્ન થઈ કહેવા લાગ્યો કે “ આ સર્વે પૃથ્વિ તાબામાં આવ્યા પછી હું શું જીતીશ ” ? આ ઉપરથી દ્રવ્ય લાભ વિશે માણસનીવૃત્તિ કેવી છે એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે તેમજ કામનું છે. જેવા સંપત્તિ વિશે દાખલા બતાવ્યા તેમજ કે, તેથી વધારે ખુદલા એવા કામ વાસના વિશે ઘણા દાખલા આપી ખુલાસો કરતાં આવડે પરંતુ, આ પ્રકરણ

ઘણું બિભત્સ છે, ઐટલા સાર તમારા જેવા સજ્જન પાસે
 બોલતાં મને શરમ થાય છે. તથાપિ મોહગમ હું ઐટલું અચિત
 કહું છું કે, આ વાતમાં દરેક માણસની વૃત્તિમાં ફેર પડવાથી સ્વા-
 દમાં અને શરીરનારૂપ વિષે વિચિત્ર કલ્પનાથી જુદા જુદા વિચાર
 પેદા થઈને ઐટલા જુલમ થાય છે. પરંતુ, મનની વૃત્તિએ જોઈએ
 તો, સર્વે સરખું જ છે ! કોઈ ડોકાણે કંઈ અંતર નથી ! એ વધારે
 સ્પષ્ટ થવા સાર હું એમ કહું છું કે, જો થોડે થોડે રોટલે ઘણી
 ક્ષુધા શાંત થાય, અને જેવું તેવું જાડું કપડું મળીને લજ્જા
 અને ટાઢ તડકાથી રક્ષણ થાય ઐટલાજ હેતુ જો માણસના મનમાં
 હોત, તો ગુજરાન ચાલે ઐટલુંજ દ્રવ્ય મળવાના વિશે કોઈને
 ઐટલા ત્રાસ થાત નહીં અને લૂટ વિગેરે મોટા અનર્થ થાત નહીં
 પણ સુક્રાકોરા રોટલાથી પેટ ભરાવા લાગે, ઐટલે રોટલી કે
 પુરી ખાવાની ઈચ્છા થાય છે; પુરી મળવા લાગે, ઐટલે લાડવા
 ખાવાની ઈચ્છા થાય છે; લાડવા મળવા લાગે ઐટલે પકવાનો
 ઉપર પાંચના થાય છે ! મુખ્ય હેતુ કહીએ તો, ક્ષુધા શાંત કરવાનો
 હોય છે. પણ આ તો શાંતિના બદલામાં ચાખા ! એ પ્રમાણેજ
 વિષયનું સમજવું. સ્ત્રી સંભોગનું પર્યવસાન કામ શાંતિ છે.
 તેમાં સ્ત્રીની જીવાળી, સ્વરૂપ, શરીર માર્દવ, હાવ બાવ, નેટ
 નેટકાપણું વીગેરે બાબતોના વિચિત્ર પણાથી માણસ મોહ પા-
 શામાં પડે છે; અને છેવટ નાશ પામે છે આ વાતનો અનુભવ મેં
 ચોતે લીધેલો છે. આ જગતમાં પુરૂષને સ્ત્રી જેવો મોહક પદાર્થ
 ખીજો નથી. અને તેના વગરતેનું ચાલવું નથી, એ પણ અરૂં છે.
 તથાપિ, નિર્વાહ જેટલાજ તેમની સાથે સંબંધ રાખવો, અને
 તરણ, રૂપવાન. અને ચંચલ બુદ્ધિની સ્ત્રીઓથી જેટલું દુર રહે-
 વાય, ઐટલું દુર રહેવું એ ઉત્તમ પક્ષ છે ! એવી પરસ્ત્રીઓ સાથે
 સંબંધ યા ગમન કોઈ રીતે ન થાય, એવી કેટલાકની પ્રથમતઃ
 ઈચ્છા હોય છે પરંતુ, સોજતની અસર થવાથી, તેઓને એવું
 લાગે છે કે, બેઠકમાં જઈ ફક્ત ગાયન સાંભળવાને શિ િંચતા છે. ?

વાર, ગાણું સાંભળવા જતાં તેની સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ
 પડેછે બોલવાનો પ્રસંગ ચાલતાં ચાલતાં હાથ મશ્કરી ! અને હા
 મશ્કરી ચાલતાં ચાલતાં આ પ્રમાણે આ દુર્વ્યસન ચોટેછે. મને
 તે આ રીતેજ લાગ્યું. તેથી કરી પૈસાનો સત્યાનાશ; આ સત્યા-
 નાશના પેશમાં લાંચ આવતી ચરક, અને આ ચરકનો આ
 પરિણામ ! મારામિત્ર સાવધથામ્મી ! સાવધથામ્મી ! નાહક
 બુલ ખાતા નહીં શિરસ્તદારોએ તથા ખીજ કારકુનોએ બહુ
 હુશીયારીથી ચાલવું જોઈએ. લાંચના પૈસા આવે, ત્યારે સાઈ
 લાગેછે. સોનાનો ગંડો ગળામાં ધાલ્યો એટલે નંદન વનના સુ-
 ખથી વધુ લાગેછે ! પણ મિત્રો આ સર્વે ભ્રાંતિરૂપ છે ! જરા
 વિચાર કરજો હું આવા રંગના ભરમાં છતાં, આગળ પ્રાપ્ત થના-
 રી આ દુર્દશા મારા મનમાં હોય એમ કોઈએ કહ્યું હોત, તો હું
 આ સર્વે છોડી દઈ શુદ્ધિમાં આવ્યા વિના રહેત કે ? પણ
 એવું કહેવા વાળો કોણ ? જે કોઈ મારી પાસે આવતો
 તે મારા જોવાજ થતો હતો. એટલુંજ નહીં પણ તે મારા દુર્ગુણ-
 માં વધારો કરતો. એ પ્રમાણે મારા દુર્ગુણ વધીને છેવટે મારો.
 બાણ વળ્યો. વાર માઈ જે થયું તે થયું પરંતુ મિત્રો, તમા તો
 સંભાળાને ચાલજો. હું મિત્રો બહુ પૈસો મળવાથી પણ માણસ-
 ની તૃપ્તિ થતી નથી, તેમજ વિષય વાસના બહુ દરજ્જે વધ્યાથી
 પણ કામ શાંતિ થતી નથી ; આ પ્રમાણે મારા અને મારાથી
 લાખ દરજ્જે શાણા પુરૂષોના અનુભવમાં આવેલું છે, ત્યારે નાહક
 ખુલ્લું કરવાની શી જરૂર ? નીતિથી ચાલવું ; જે મળે, તેનો
 નિયમસર વાપર કરવો ; અને તેટલી કર કરાચી સંસાર વ્યવહાર
 ચલાવવો, ભવિષ્ય નો વિચાર કરવો ; પરમેશ્વરથી ડરીને ચાલવું ;
 પાપનો ત્યાગ કરવો, પુણ્યનો વધારો કરવો અને દુનિયામાં સાઈ
 નામ મેળવી દેહ ત્યાગ કરવો ત્યારેજ જીવ્યાનું સાર્યક છે ! નહીંતો
 મારા જેવાં કુતરાં ભુંડણા શું થોડાં છે ?

હવે મારા મનમાં આ દેશમાં રહેનારા અમલદાર સાહેબ

લોકને એ જોલ સંભળાવવાના છે, તે કહું છું. સાહેબ મહેર-
 ખાનો, તમારામાંથી ધણા લોકોના સ્વભાવ ધણા સારા, મન
 ખુલ્લાં વખાણવા યોગ્ય છે, આ વાત તમાને અત્યંત બુધણ-
 સ્પદ છે અને અમને ધણીજ હિતકારક છે. તમારાં મન જો
 દુટ્ટ, વહેમી, અને સવળાંનું અવળું કરનાર હોત, તો અમારા
 દેશના લોકોના બુંડા હાલ યથા વિતા રહેત નહીં તમારા મન
 સુધડ થવાનું કારણ. વિદ્યાનો પ્રસાર છે. તેવો પ્રસાર અમારામાં
 નથી, એ મોટા દુઃખની વાત છે. અમા તમારા હાથ નિચેના
 હલકા લોકો લાંચ લઈએ છીએ, એટલુંજ નહીં પણ ખરાબ
 ચાલથી વર્તીએ છીએ, તેથી કરીનેજ લોકોની દુર્દશા થાય છે, અને
 એમાં તમારું બંધાયનું આચરણ આજ પ્રકારનું હોત, તો આ
 દેશના લોકોની પુરી કમખખતી હતી ! ધણું તો શું કહું, પણ મુસ-
 ભમાની રાજ્યના કરતાં દશ ગણો કે સો ગણો જુલમ થયો હોત !
 પરંતુ તમે ઇંગ્લેન્ડ લોકો, ધણું કરી, તેવા નથી, તેથી અમે તમારો
 અને જગદિશ્વરનો આભાર માનીએ છઈએ. હું દેશી માણસ છું.
 હું મારા દેશી બાંધવોનાં છિદ્રો ઉઘાડાં કરું એ મને લાયક નથી,
 એવું કોઈ લોક સમજે તો ખુશીથી સમજવા દા. તેઓની હું
 પરવા કરતો નથી. આ મારા દેશી બાંધવોની મરજી સાડ ખરી વાત
 કહેવાને શરમાવું, એ મને કેવળ ગેરવાજખી લાગે છે. તેઓ મને
 કર્મી જાઓ એવું કહેશે તો સુખે કહે તેનીં હરકત નથી. હું ખરે-
 ખરી વાતો તમા અધિકારી સાહેબ લોકોના કાન ઉપર નાખું છું,
 અને તેથી કરી લોકોનાં દુઃખ કિંચીદ કમી થાય. એવી આશા
 રાખું છું. સાહેબ બહાદુરો, અમારા દેશના સર્વે લોકો ખરાબ છે
 એવું નથી. તેમાં સારા લોકો પણ ધણા છે. પરંતુ હાલમાં જેઓ
 સરકારી કામ ઉપર છે, તેઓમાંથી ધણા ઉપર સખત નજર રાખ-
 વાની જરૂર છે, એ પકડું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. અમારા લોકો
 એવા કેમ છે, એ વિશે એ વાતો મારા જાણવામાં છે તે આ
 જગોયે કહું છું. અમારા ધણા ખરા લોકો અશિક્ષીત છે ; તેમના

મન ઉપર નીતિનો ઠરસો જેવો ઉઠવો જોઈએ તેવો ઉઠેલો નથી ;
 પાતાને મોટા ઝાઝાવાની જગો મળવાની નથી, અને આ ટુંક
 પગારની નોકરીથી પૈસો ખચવાનો નથી, પૈસા વિના નિર્વાહ ચાલ-
 વાનો નથી, અને ગમે તે રિતે ચાલીયે તોય કોઈ સોનાનું કડું
 હાથમાં ધાલવાનો નથી ; ત્યારે અમલ ચાલુ છે, ત્યાં સુધીમાં બે
 પૈસા કેમ ન મેળવી શખીયે, એવું તેઓને લાગે છે. વળી ખીજું
 એક એ છે કે, લાંચ લેવી એ મહા પાપ છે, એવું કોઈના સ્વપ્નામાં
 પણ આવતું નથી એનું કારણ એવું છે કે, જે મોટા મોટા સર-
 કારી કામદારોનાં નામ અમોને ખબર છે, અને જેની ચાલ
 પ્રમાણે ચાલવાની અમારી ઈચ્છા હોય, તેવા નિરપ્રેરણી લાંચ ન
 ખાવા વાળા વિખ્યાત એવા પુરૂષો થોડા છે. પેશવાના વખતનો
 મોટો શાહાણો સરકારી કામદાર નાના ફડનવીસ ; તેનો દરમાસે
 પગાર ફડત રૂપેયા ૨૫ પચીસનો હતો ; એટલે વર્ષના ત્રણસો
 રૂપેયા મળતા. પણ આ ગ્રહસ્થ જ્યારે જીવંત હતો ત્યારે તેના
 પાસે નવ ક્રોડ રૂપેયા હતા એવું બધા કહે છે. જો લાંચથી નહીતો
 ક્યાંથી આ મોટી રકમ આવી ? ફડત લાંચ લીધાથીજ ! જ્યારે
 નાના ફડનવીસ જેવા વિચારી અને શાહાણા માણસે લાંચ
 લેવામાં ખામી શખી નથી, ત્યારે અમોનો શું ગણતીમાં, અમે તો
 કાંઈ તેના જેવા પવિત્ર નથી ! એવા વિચાર અમારા દેશી લોકોના
 મનમાં રૂપા કરે છે. આ એક પેશવાઈનો મેં દાખલો કઢ્યો. કારણ,
 આ જગત પ્રસિદ્ધ દાખલો છે. એ પ્રમાણેજ હાલ હંમેશા રાજ્ય-
 માંથી નાના પગારનાથી તે મોટા પગારના નોકર સુધીની લાંચ
 લેનારાની યાદી કરવામાં આવે તો, તે ઘણીજ મોટી થશે ! સાહેબ
 મહેરબાન, તમને ખબર નથી, પણ સાંપ્રત કાળમાં લાંચ લેવાનો
 સપાટો સારી પેઠે ચાલેલો છે ! સાહેબ, વધારે શું કહેવું, પણ જે
 ગરીબ બાપડો પરમેશ્વરનો ડર શખી લાંચ લેતો નથી તેને ખીજા
 કામદારે પેદીયો યા મૂખ ગણે છે ! લાંચ લેવી એ જે નહારી ચાલ
 તે બંધ થઈને સુમાર્ગની જે સારી ચાલ લોકોમાં દાખલ થશે કે

નહીં એ શંકય ભરેલું છે ! સાહેબ બહાદુર, તમે ફક્ત પરદેશી છો
 એટલું જ નહીં, પણ પરખાંડના છો ; તમારી ભાષા ગુદી છે,
 તમે અમારામાં નહીં ભળતાં ગુદાજ રહે છો ; તેથી આ વાતને
 બંદોબસ્ત થવો કઠણ છે, કારણ, આ સંબંધી અંદરની ખટપટો
 તમારા જાણવામાં આવતી નથી. વળી જ્યાં સુધી તમે પરાયા
 તરીકે વર્તશો ત્યાં સુધી આ ખટપટો તમારા જાણવામાં આવશે
 એવી આશા નથી. તોપણ જો તમે તમારા તાબાના લોકો સાથે
 પ્રીતિથી વર્તસો તો તેથી કરી કાંઈક દરજ્જે મિઠાસને લીધે આ
 બાબત થોડી ઘણી પણ તમારે કાને આવશે ખરી. જે મોટી
 કચેરીમાં વરીઠ અધિકારી નિસ્પૃહ દેશી લોકો છે ત્યાં આવે
 પ્રકારે પાપ થતું નથી. આપ સાહેબ હજુર એકાદ મોટો કેસ
 આવે, અને તેમાં ઘણી ઘણી જાતના મતભેદના ચુંચવણવાળા
 સો પચાસ કાગળ હોય, તો તે અક્ષરે અક્ષર તમે વાંચો
 છો કે કેમ ? ના. કારણ આ કામ ઘણું જ કંટાળા ભરેલું
 અને ઘણું જ વખત રોકે એવું છે. જો તે પોતે વાંચવામાં
 નહીં આવે, તો અંદરના મતભેદ વિષે શિરસ્તેદાર ઉપર વિશ્વાસ
 રાખવો પડે કે નહીં ? હા, રાખવોજ પડે ! વાહ, આવા મોટા
 કામમાં કાંઈ મુદ્દા હોય કે નહીં ? હોયજ. ત્યારે આમાં નાના
 ફડનવિશી કરવાને (લાંચ લેવાને) શિરસ્તેદાર ભુલે કે ?
 ના નહીંજ ! વાહ, આવા કામમાં સાહેબ શું કરે ? દરેક કાગળ
 પોતે વાંચી દરેક કામનો નિકાલ કરવાનું જો સાહેબ ધ્યાન ઉપર
 લે, તો આખા વર્ષમાં કલેક્ટર સાહેબ જેવાના હાથથી, ભાગ્યેજ
 એકાદ કામનો નિવેડો થાય ! આ પ્રમાણે કામ કેમ ચાલે, અને
 રૈયતને ધનસાફ જલદી ક્યાંથી મળે ? હાલના વખતમાં રૈયતને
 એક તરફથી ગુસ્સાન છે. એટલે પૈસો મફત બચાશે, અને અ-
 ન્યાય થાય છે. હવે એનો ઉપાય નથી એમ નહીં. પણ એક
 ઉપાય છે, તે ઘણા કાળનો અને ઘણી મહેનતનો છે. તે એટ-
 લાજ કે, રૈયતે ધંધેજ બહાને પોતાના હક્કો શાશાં છે તે સમ-

જી લઈને ખુદ સાહેબ લોકો સાથે સંબંધ રાખવો, ઐઝલે મારા જેવા લપટ ઝપટ શિરસ્તેદારોનું કાંઈ ચાલવાનું નથી, તથા તેઓના ખીસા ભરવાનું કારણ નથી. સાહેબ લોકો અમારી ભાષા ઉત્તમ બણીને, અમારી સાથે મળીને, અમારી રીત ભાત સમજી લઈને, તથા મુસદ્દીપણના દાવ પેચ શિખી જો સારીપેટે વાફેફગાર થશે, તોજ આ અન્યાય બંધ થાય. પણ ઐઝલી મહેનત લેવાને સાહેબ લોકોને કાંઈ પ્રયોજન છે? જેના પેટમાં દુઃખે તે અજમા ફાકે. રૈયતને નુકસાન થાયછે; માટે રૈયતજ પ્રયત્ન કરી આ ફાંસમાંથી છુટવું જરૂરનું છે.

સાહેબ બહાદુરો, શિરસ્તેદાર લોકો તમને ફસાવીને પોતાની મરજી માફક ચમત કરી લે છે કે નહીં, તેજોનું હોયતો ધણા દાખલા મળી આવશે. પણ તે સર્વે કહેવાને મને હવે વખત નથી તોપણ હાલ તેવા બે કહું છું તે સાંભળો. પહેલું પ્રમાણ એવું છે કે, તમા તમારા શિરસ્તેદારને તમારા હાથ તળેથી, કોઈ પણ દેશી અમલદારના તાબામાં પગારમાં દશ રૂપિયા વધારે કરી શિરસ્તેદારી કરવા જવાનું ફરમાવશે. તો તે પોતાની ખુશીથી જવાનોજ નથી. કારણકે એકજ લાકું અને એકજ લાકડું હોવાથી પોતાની અટપટ કાંઈ ચાલવાની નથી એવું તે પકડું બાળેછે. મેં પોતે સાંભળ્યું નથી, પણ મારા એક મિત્રના કહેવાથી મને એવી એક ખબર છે કે, એક શેશન જડજ મસ્કરીમાં એક વખત એવું બોલ્યો કે, 'હું જો મારી કોઠનો શિરસ્તેદાર હોત, તો હાલના કરતાં બમણા પૈસા પેદા કરત !!' આ તો કેવળ અતિશયોકિત લાગેછે. તોપણ શિરસ્તેદારોને વધારે પૈસા મળેછે, એવું તે સાહેબના બાણમાં હતું, એવું તેના બોલવા ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે. ખીજું પ્રમાણ એ કે, જે શિરસ્તેદાર લોકો નિર્વ્યસની હોયછે, તેઓ પાસે વધારે પૈસા હોયછે. હું પોતે મારી વાત કહુંછું. મને જો આ બાહારના ફાંડનું વ્યસન નહોત ને મેં જો દ્રવ્ય સંગ્રહ ઉપર નજર રાખી હોત તો આજ દીન

સુધ્ધિનાં મારા પાસે કમતીમાં કમતી ૨૫ પચીસ હજારની રકમ
 રોકડ થઈ હોત. મારી વાત રહેવા દો. અમારી કચેરીમાંના જે
 દ્રવ્ય લોભી શિરસ્તેદાર મેં ઉપર કહ્યો છે, તેના સંગ્રહમાં જેટલો
 પૈસો હતો તેટલો આજે આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરના ઘરમાંથી નિક-
 ળવાનો નથી. જે તપાસ કરીયે તો હાલમાં એવા કેટલાક દાખ-
 લા નજરે પડશે, તેથી ખાત્રી થશે કે હું ગપ હાંકતો નથી ! સાહેબ,
 હિંદુસ્થાનના કેટલાક લોક તમને કૃસાવે છે, એવું મનમાં આણીને
 નાહક રિસ અદાવતા નહીં, તેમજ દુઃખી થતા નહીં. જે ખરે-
 ખર છે, તે તમને વિદિત ક્યું છે; માટે વિચાર કરીને અન્યાય
 કમી કરવાની પુક્તિ શોધી કાઢો અને અન્યાય અટકાવો; પરંતુ
 આ ઉપરથીજ માત્ર દરેક શિરસ્તેદાર અગર કારકુનને તપાસ
 કર્યા વગર કનડતા નહીં.

હવે અમારા સરકાર સંબંધી મેં વાતો કહીને માઈ બાપલુ
 બંધ કરેલું. મહારાજ, હું કાંઈ મોટો રાજ્ય કારભાર કરનારો
 નાના કુડનવીસ નથી. હું એક નાહાની કચેરીમાં ગરીબ જેવા
 કારકૂન હતો. તે જગો ઉપર છતાં જે અનુભવ મને મળ્યો છે,
 તેનો આપ વિચાર કરશો, એવું બાપલુને હું તે તમા સાહેબને
 જાહેર કરેલું. સાહેબ લોકોની સ્વારીયો તાલુકામાં ફરવાથી, દેશ-
 ને ફાયદો કેવા પ્રકારનો થાય છે તે મને હજી સમજતું નથી.
 પરંતુ તેથી રૈયતને, તેમાં ધણું કરીને ગામડાના ગામડીઆ-
 ઝાને ધણો ત્રાસ થાય છે, એ હું ખાત્રીથી કહું છું. આગળ
 ધણું મોલ્યો છે. પણ ફરી એક વાત ધ્યાનમાં આવી છે તે દા-
 ખલા તરિકે અહીંઆ કહ્યા વિના રહેવાતું નથી. જોકે, કોઈ-
 એક ઘાસવાળીનો ભારે અમારા રાયસાહેબના સોપાઈ ઘોડ
 સાડ લાવીને, તેના પૈસા પૂરા નહીં આપતાં કાંઈક થોડું આપીને
 બાપડી ગરીબ જે ઘાંસવાળી તેને ધક્કા મુક્કી કરી હાંકી કાઢે છે !
 વાર આ ગરીબ લોકો કોના પાસે ક્યાંદે જાય ? તેની દાદ કોણ
 સાંભળે ? મુખ્ય સાહેબ પાસે દાદ લાગવાની. પણ ગામડાની

જે ભૂત જેવી સ્ત્રીઓ તે સાહેબને જોઈનેજ ત્રણ ગાઉ બાગી
 જવાની ! ત્યારે તેના પાસે જઈ બોલવાની વાત તો ક્યાંથીજ
 બને ! વાર, કદાચને વહિવટદાર, ફૌજદાર પાસે કૃપાદ જાય, તો
 અમારા ઉપર કૃપાદ લેવાની તેઓની તાકાતજ કેવી ! આ પ્રમાણે
 ગામડાંના લોકોને જે ત્રાસ થાય છે, તેનું વર્ણન કરવાને મારી
 કલમ ખીલકૂલ ચાલતી નથી. કોઈ એમ કહેશે કે, દેશના
 અંદોલન સારે આ સ્વારીઓ જરૂરની છે. તેઓને હું
 એવો સવાલ કરું છું કે, એકાદ તાલુકામાં ચાર પાંચ વર્ષ
 મુધી કે એક બે વર્ષ મુધી સ્વારી ન ગયાથી, ત્યાંના
 લોકો સ્વારી આવવા માગણી કરે છે કે કેમ ? ના, કદી
 નહીં. એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જમાખંદીના સંબંધમાં જોઈએ તોપણ
 આ સ્વારીઓનો અપ નથી ; કારણ કે, જમીનની માપણી થઈને
 વિષાદી બંધાયેલ છે ; તે ખેડુતો બાણે છે ; તેની વસુલાત તજાટી
 કરીને, રીતસર સરકારના ખજાનામાં પૈસો આવે છે, એવો
 નિયમ બંધાયેલો છે તેમાં બાંજગડ થવાનો સંભવ નથી. નેહર
 વિગેરેનું કામ વહિવટદારો જુવે છે. તેમાં ખુદ સાહેબનું કામ નથી.
 એટલું છતાં, ગામનું કે તાલુકાનું કામ જોવાનું હોયતો, તે
 કાગળ પત્ર લાવીને તથા પટેલ તજાટીને બોલાવી જોવામાં આવે છે.
 એમાં ઘણી અડચણ નથી. સારાંશ, હાલની રાજ્ય પંચતિમાં
 સ્વારીયોનું જે પ્રકરણ છે, તે કેવળ નિરૂપયોગી છે ; આથી
 ગરીબ રૈયતને સંતાપ થાય છે, અને ભયા બાબતથી સરકાર
 ખજાનાને ઘણું નુકસાન થાય છે. આ વાતનો આપ જરૂર જરૂર
 વિચાર કરશો ; ઉપેક્ષા કરતા નહીં. ‘પ્રજાને સંતોષ એજ
 અમારા રાજ્યની મજબૂતી,’ એવું જે કૃપાળુ રાણી સાહેબના
 જાહેરનામામાં છે, તે કેવળ ખરું છે. અને આ સંતોષથીજ આ
 સ્વારીઓ બંધ કરવી જોઈએ કદાચિત જરૂરીયાત કારણે અમ
 બદાર સાહેબોની સ્વારીઓ જીલ્લામાં જવી જોઈએ. આવા જરૂરી
 પ્રસંગ ઘણાજ થોડા આવે છે.

મહારાજ, હવે મારા કર્મની કથા સમાપ્ત થવાનો વખત આવ્યો છે. જે મને પોતાના અનુભવથી જાણવામાં આવેલું છે, તે મેં અહીં આ ટુંકમાં અને માહોલમ કહ્યું છે. આનો મુખ્ય હેતુ એટલોજ છે કે, આનાથી મારા જેવા અવિચારી માણસ, સાહેબ અમલદારોએ, અને અમારા દયાળુ ઇંગ્લેન્ડ સરકારે સાવધ રહેવું, અને પોતાનું બહું ધાય તેમ કરવું. હું મારું પોતાનું જે રાદણું રેયો તે સર્વે શિસ્તેદારોનું છે, એવું હું કહેતો નથી. ઠેટલાક શિસ્તેદારો પરમેશ્વરની ખિલિક રાખી ચાલવા બાળા અને અનીતિ ન કરે એવા છે. આવા જે સર્વે શિસ્તેદારો હોય, તો તેઓને ખરું સુખ પ્રાપ્ત થઈને રૈયત પણ સુખ પામશે. પણ જે સર્વે આવા રામદાસ સ્વામિ નિકળે, તો આ લોકમાં અપ્રતિષ્ઠાનો ભાર કોણ ઉપાડે ! આ કારાગ્રહમાં કોણ વાસ કરે ! અને જમપુરીમાં કેને જવાનો વખત આવે ! હર હર ! મિત્રો, સાવધ થાઓ, સાવધ થાઓ ! અરે દ્રવ્ય લોભની આશાએ પાપમાં પડતા નહીં ! વાજખી રીતે જોશો, તો એમાં કાંઈ લાભ નથી. મિત્રો, પાપ કરતાં “ આ પાપ છે ” એવું જે મનમાં સહેજ આવે છે, તેને એક કોર મુકીને ન કરવાનું કરતા નહીં. એક વાત ખરેખર ધ્યાનમાં રાખો કે, પાપ કદી છુપું રહેતું નથી ; તે હરકોઈ વખત ખુલ્લું થાય છે. અને તેનું ફળ ભોગવવું પડે છે. તેને વાસ્તે જરા ઇતિહાસ તરફ નજર કરી જોશો, તો તમને જોઈએ તેટલા દાખલા મળી આવશે. મારો દાખલો પોતેજ જેવા તેવો નથી ! અરે, મને આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય, એવું મારા અગર મારા મિત્રોના સ્વપ્નમાં આવ્યું હશે કે ? પરંતુ જુઓ, હાલ મારી દશા કેવી થઈલી છે તે ! મિત્રો, એક વિદ્વાન ગ્રંથકારનું કહેવું એવું છે કે, “ આ જગતમાં સાધારણ રીતે સુખ કરતાં દુઃખ વધારે છે. ” એ ખરું છે. એવામાં વળી જ્યારે આપણે વધારે દુઃખોત્પાદક આચરણ કર્યું, ત્યારે અતિશય દુઃખ થયા વિના રહેશે કે ? અરે, પહેલું તો કાંઈ ઉત્પન્ન નથી ; એક તો

કરજવાન ; અને તેમાં જો આપણે નાહાના પ્રકારના ઢોંગ કરવા માંડ્યા, તો ભયંકર દુર્દશા શા સારે ન થાય ?

હે પરમેશ્વર, હે દીન દયાળ, સમર્થ, પ્રભુ, તારી પાસે હવે એટલીજ અરજ કરું છું કે, મારા સર્વે અપરાધ ક્ષમા કર; અને બાકીની જીંદગીમાં માફ ચિત્ત તારા તરફ લાગે; મારાથી તારું હમેશ ભજન થાય ; અને અજ્ઞમેળ વિગેરેને જોવી રીતે છેવટ સદગતિ આપી, તેવીજ રીતે મને આપ ! હે દયાસિંધુ. મારી બચે-ક્ષા ન કર. હવે આ અધોર કર્મમાંથી મને તારનાર તારાવિના ખીજો કોઈ સમર્થ નથી !

મનહર હંદ.

આર્ય બંધુ સુનો આપ પ્રત્યક્ષ પ્રમાન એ છે.
બંધુ મીત્ર દારા સુત સજ્જન કેવાય છે.
તે તો સર્વ નાશવત તૃણાની લગામ એ છે.
જોયી મોહપાસ બધી જીવતો બંધાય છે.
આશા છે અખંડ દુઃખ નિરાશા છે પરમ સુખ.
માયાનો પ્રપંચ મોટો મન અકળાય છે.
વિષયાનંદ છાંડીને શ્રદ્ધાનંદ માન્ય કર.
તો તો અનંતાનંદ સેજે સમજાય છે !

સમાપ્ત.

જાહેરખબર.

ઉત્તમ ગુણદાયક ઓષડો:

ઉત્તમ વૈદકશાસ્ત્રમાં પ્રાચીનને પ્રૌઢગ્રંથોની કૃતીપ્રમાણે ધણી કાળને ધણી શ્રમ જેમાં પડેલોછે એટલુંજ નહીં પણ ધણાં વર્ષનો અનુભવ લઈ ઉત્તમ ગુણકારક નીચેના ઓષધો અમે તૈયાર કરેલાંછે તે અમારી પાસેથી અગર કાલકાદેવીનાં રસ્તા ઉપર વિવિધજ્ઞાન આશીસમાંથી વેચાથી મળશે પણ રોકડા પેસા મોકલી મંગાવ્યા સીવાય રવાના કરવામાં આવશે નહીં.

કાનોજી જયરામ.

મેડીકલ પ્રાક્ટીશનર.

દવાખાનું મુંબઈ કાળકાદેવી ધર નં ૨૯.

૧. ડધરસની ગોઠીઓ.-
દીવસમાં સવારે ખપોર ને સાંજરે એક એક ગોળી ગળી ઉપર પાણી પીવું. મધ અગર સાકર સાથે ગોળીઓ લીધી હોયતો ધણીજ ફાયદો કરેછે, ત્રણ દીવસમાં ફાયદો વર્તાયછે. અને હળવે હળવે ઉધરશત-મામ ખંધ થાયછે. કીંમત ૧૨ ગોળીના ૧૨ આના.

૨. ધાતુવર્ધક ગોઠીઓ.-
હરરોજ રાત્રે સુતાં પહેલાં એક ગોળી સેવન કરી ઉપર દુધ લેવું. આઠ દીવસ સેવન કર્યાથી ધણી સારો ફાયદો વરતાયછે સ્નાયુ અને મગજને આ ગોળીઓ પોતાના નામ પ્રમાણે ધણી ગુણ આપેછે. પ્રમેહ હોય તો પણ આ ગોળીઓ લેવાને હરકત નથી. કીંમત ૧૨ ગોળીનો દોઢ રૂપેઓ.

૩. “પ્રદર”.— (સ્ત્રીઓને યોનીદ્વારાએ ઘોળો અને લાલ પદાર્થ) પડે છે તે નાશ-કારક કાકી.

ઘણી સ્ત્રીઓને પ્રદર એટલે યોનીદ્વારાએ ઘોળો અને લાલ પદાર્થ પડે છે, તે અથવા મરાઠીમાં જેને ધુપણી કહે છે તે રોગ ઘણા ખરાબ અને તેથી સ્ત્રીઓ ઘણી દુખળી અને નિર્બળ પતી જાય છે. તેઓએ જરૂર આ કાકીનું સેવન કરવું. થોડા દીવસનો ઉત્પન્ન રોગ હશે તો માત્ર ત્રણ દીવસમાં સાફ થાશે, પણ ઘણા દીવસનો રોગ હશે, તો સાત દીવસથી ચૌદ દીવસ સુધી આ કાકીનું સેવન કરવું પડશે. દરરોજ સવાર સાંજ એક એક પડીકું છ તોલાં છાશ અગરં ચોખાના ઘોળમાં લેવી.

કીંમત ૧૨ પડીકાંનો ૩૧ એક.

૪. બરોલ ઉપરની ગોલીઓ.— સવારે બપોરેને સાંજે એક એક ગોળી પાણી સાથે ગળી જવી શકતી વિગેરે ક્ષીણ નહીં થતાં થોડાં રોજમાં ખરોજ હળવે હળવે ગળી જાય છે. કીંમત ૧૨ ગોળીનાં ૧૨ આના.

૫. અટકાવ (દાસ્તાન) બરા-બર આવે તેવી ગોલીઓ.— સ્ત્રીઓને દર એક મહીને નીચમીત (નીચમસર) અટકાવ આવવો એ વાત સ્ત્રીઓની પ્રકૃતિને તે તેનાં ગર્ભની સ્થિતિને ઘણી અગત્યની છે આ સ્વાવ નિયમ-સર ન થવાથી ઘણાં પ્રકારની બાંધીઓ સ્ત્રીઓનાં અંગમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે વખતે પિડિ-ત સ્ત્રીઓએ આ ગોળીઓનું સેવન કરવાથી અટકાવ ખરાબર નિયમસર આવે છે ને પ્રકૃતિ સુધરે છે આ ગોળીઓ પાણી સાથે સવાર સાંજ લેવી. આસરે બે માસ સુધી લેવાથી વિકાર દૂર થાય છે અને શક્તિ આવે છે- કીંમત ૩૬ ગોળીના ૨ રૂપેઆ.

૬. હર્ષ.— હરસ ઉપર ચૂર્ણ તથા મલમ. આ ચૂર્ણ સવારે ને સાંજે મધ અગર સાકર સાથે લેવું અને દુખાવો હોય ત્યાં મલમ લગાડવો આથી થોડા દીવસમાં હરસનો બા-ધી જાય છે. કીંમત આઠ દી-વસના ચૂર્ણ તથા મલમનો ૧ રૂપેઆ.

૭. રેચક ગોઠીઓ.-ઝાડો સાફ નહીં થતો હોય અથવા મળસુથી સાફ રાખવાને કે આગળનો ઝાડો સાફ નહીં થવાથી શરીરને જડેલો અંદરનો વિકાર એ તમામનો નાશ કરી પ્રકૃતિ આગળની સારી સ્થિતિ પર લાવવાનો આ ગોળીઓથી નીઃસંશય ફાયદો થાય છે. આ ગોળીઓ રાત્રે સુતા વખતે થંડા પાણીમાં લેવી.

દરદીની વીરૂ વર્ષ ઉપરની ઉમર હોય તો... ૨ ગોળીઓ. દસની ઉપર અને વીરૂ વર્ષની અંદર હોય તો.... ૧ ગોળી. દસ વર્ષની અંદર હોય તો ૧ ગોળી.

કીંમત ૧૨ ગોળીની શીશી ૧ ના ૧૨ આના.

૮. પ્રમેહનું ઔષધ.- એ દવા પ્રવાહી છે. એક શીશી ચાર દીવસ ચાલે છે. એક દીવસમાં ત્રણ વખત લેવી એ પ્રમાણે ત્રણ રોજ લીધાથી પ્રમેહ ખાતરીથી બંધ થાય છે. કીંમત દર શીશીના ૧ એક રૂપૈયા.

આ વીકાર ઉપર ગોળીઓ છે. તેમાંથી રોજ ત્રણ લેવી. કીંમત ૧૨ ગોળીના ૧૨ આના.

૯. સુંઠનો અર્ક.- પેટનો કુલાવો તથા દુખાવો અજીર્ણ અતીસાર અને જઠરસંબંધી પીડા આ અર્કથી દૂર થઈને ભુખ લાગે છે. શરીરે ચોળવાથી ગર્ભી ઉત્પન્ન થઈ શરદી બંધ થાય છે. દાંત દુખતા હોય અથવા માથું દુખતું હોય ને આ અર્ક ચોળે તો તમામ દુખાવો બંધ થાય છે (પ્રમાણ) પાંચ ટીપાથી વીસ ટીપાસુધી પાણી સાથે આપવો. કીંમત દર શીશીના ૬ આના.

૧૦. પાચક ગોઠીઓ.-ભારે અન્ન અગર અતિ ભોજનથી જઠરા વિકૃત થઈ શરીરની તથા મનની હુશીઆરી જતી રહે છે. અને પીત્તકાળથી પીત્ત ધણા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. આના પ્રસંગે આ ગોળીઓ ખાધાથી ધણાજ ફાયદો કરે છે. પાચનક્રિયા સુધરીને મળસુથી સાફ થાય છે. વીગરે, એક ગોળી ભોજન પેહેલાં અગર પછી ગળીને તે ઉપર દુધનો ઘુંટડો ભરવો. કીંમત ૧૨ ગોળીના ૧૨ આના.

૧૧. માહામારી.— (વાયુ અથવા કાગળીયું) આ દરદ ઉપરનું ચુર્ણ આ ઓસડથી કાલેરાના સપાટામાં આવેલાં ૧૦૦ માણસ પૈકી ૯૫ માણસ તમામ સારી રિથતિમાં આવ્યાનો અનૂભવ મળેલોછે. આ ચુર્ણ એક માસાભાર એક એક કલાકે લસણના ઘોડા રસમાં આપવું. પેટ કુલેતો સીંધાલુણ તોલા ૨ અને ગંધારાવજ એક તોલો એનો એક શેર પાણીમાં ઉકાળો કરી તે પાણી ઉલટી થાય ત્યાં સુધી આપવું. કીંમત ૧ શીશીનો એક રૂપૈઆ.

૧૨. ફાસ્ફરસની ગોઠીઓ.— આ ગોળીઓ દરરોજ બે પ્રમાણે ખાર દીવસ અગર એક માસસુધી લીધાથી ધાતુવૃદ્ધી કામોદીપન રક્ત એટલે લોહીની શુદ્ધી થઈ શકતીની વૃદ્ધી થાયછે; એટલુંજ નહીં પણ ખરાબ મગજ અને ખગડેલી શરીરની માનસીક પ્રકૃતિ પણ સુધરી સારી અસલ સ્થિતિમાં આવેછે. કીંમત ૨૪ ગોળીના ૧૧ રૂપૈઆ.

૧૩. તજનો અર્ક.— પેટનો કુલાવો પેટમાં દુખવું અછર્ણ અતીસાર અને જઠર સંબંધી પીડા (બેથા) આપાણીથી દુર થાયછે. સ્ત્રીઓને રક્તશ્રાવ (અટકાવ) અથવા પ્રસુતી વખતે છુટા છેડા થવાને હરકત થવા લાગે તો આ અર્કનો ઉપયોગ કરવાથી તે હરકત દુર થાયછે. પ્રકૃતિના ખિગાડ ઉપર વિચાર કરી એક ચમચાથી ચાર ચમચા સુધી પેટમાં આપવા હરકત નથી. કીંમત દર શીશીના ૬ આના.

૧૪. હરસ ઉપરની ગોઠીઓ તથા મલમ.— સવારે બપોરે અને સાંજરે દરેક વખતે એક એક ગોળી લેવી અને દુખ, વાની જગાએ મલમ લગાડતા જવું તેથી ધણા દીવસનો વિકાર હશે તો પણ સડાકા અને ખળતરા કમી થઈ રક્તશ્રાવ (લોહીનું ઝરવું) બંધ થઈ એકાએક બ્યાધી નિરમુજ થશે. કીંમત આઠ દીવસની ગોળીઓ તથા મલમના ૧૧૧ પાણી બે રૂપૈઆ.

૧૫. સાર્સાપેરલા.-આ ઓ-
સડ લોહીની શુદ્ધી તથા વૃદ્ધિ
કરનાર છે દેશીવનસ્પતીની જ-
ડીઓમાંથી તૈયાર કરેલ છે તેથી
તે અતીગુણકારી છે જમ્યા પ-
હેલાં એક અમરો ઓસડ થો-
ડા દુધમાં લેવું. કીંમત એક
શીશીના દોઢ રૂપૈઓ.

આર્યવેદક શાસ્ત્રની સહાયથી
તૈયાર કરેલી અમોએ નીચે
લખેલી રસાયન ઔષધો નીચે
લખેલી કીંમતથી મળશે.

સુવર્ણમાલીની વસંત.....
.....દરતોલે ,,૩૨૦)
પ્રવાળની ભસ્મ... ,,૩ ૩)
બંગની ભસ્મ..... ,,૩ ૬)
મંદૂર ,,૩ ૩)
ગંધક રસાયન..... ,,૩ ૬)
અમ્બક હજાર પટની...,,૩૩૦)
જિર્ણજ્વરની ગોળી...,,૩ ૨)
ખાળાગોળી,,૩ ૨)

૧૬ તાવની ગોળીઓ.- હર-
કાઈ જાતનો તાવ આ ગોળી-
ઓ લીધાથી જાય છે. એક દી-
વસમાં ત્રણ વખત ત્રણ ગો-
ળીઓ તાવ આવવા પહેલાં
લેવી, કીંમત ૧૨ ગોળીના ૧
રૂપૈઓ.

૧૭. લાઈમ* વાટર.- પેટ
અંદરની ખટાસ અજીર્ણ અ-
તીસાર એ સર્વ બંધ કરવા
ને આ પાણી ધણું ઉત્તમ છે
દુધ સાથે મિશ્રિત કરીને આ-
ખ્યાથી જઠર ક્ષત (જઠર અંદ-
રનો જખમ અને ક્ષય) એ
સહુ આ પાણીથી નાશ થાય છે.
ખનીજ અને આકશાલિક
આસીડથી થયેલાં વીધનો ના-
શ કરવાને આ પાણી ધણુંજ
ઉપયોગી છે. વળી શરીર ઉ-
પરના જખમ ઉપર ખાહાર
લગાડવાને જેમ ધણું કામનું
છે તેમ નાના છોકરાને ગાયના
અથવા બકરીના દુધ સાથે
આ પાણી મીશ્ર કરીને પાવા-
થી બહુ ક્ષાયદાકારક છે. કીંમત
શીશીના ૪ આના.

૧૮. પેપરમીટનું અર્ક.- ગુ-
ણ-પેટનો કુલાવો, દુખાવો,
અજીર્ણ, અતીસાર અને જઠર
સંબંધી વ્યથા એ તમામ આ
અર્કથી દૂર થઈ ભુખ સારી
લાગે છે. કીંમત દર શીશીના ૬
આના.

૧૯. ઢોલવાટર.- પેટમાં
કુનાવો પેટમાં દુખવું અજીર્ણ
અતીસાર જઠરાગ્નીની પીડા
એ તમામ આ પાણીથી નાશ
પામેછે; એટલુંજ નહી પણ
આ પાણી બાળકોને ઘણુંજ
ઉપયોગી છે જેવી પ્રકૃતિ તે ઉ-
પર સુમાર રાખી તે પ્રમાણે
એક ચમચાથી ચાર ચમચા
પેટમાં આપવું. કીંમત શીશીના
૬ આના.

૨૦. પેટનો દુલાવો તથા મરડા-
ઉપરનો ગોઠીઓ.- આ ગોળી-
ઓ દીવસમાં ત્રણ વખત લેવી.
ફક્ત ત્રણ દીવસમાં કાયદો
થઈ પ્રકૃતિ સુધરેછે, કીંમત
૧૨ ગોળીના બાર આના.

૨૧. હાડ ગંભીર.- નાસુર
કાળ પુળી (પાકું) ઘણા દીવ-
સના જખમ ઉપર લગાડવાનો
મલમ. કીંમત દર ડાબીના ૪
ચાર આના.

જાહેર ખખર.

ખાહાર ગામ રહેનારા લોકોનાં મુખ સાઈ કમીશન (હક-સાઈ) લઈ માલ રવાના કરવાની નવી ગોઠવણ.

દેશાવરના લોકોને દવા સંબંધી સામાન મંગાવવો પડે છે. તે સારો, ચોખ્ખો, અને વાજખી કીમતે તેમજ વખતસર મળવાની ધણીજ અડચણ પડે છે. તે દૂર કરવાના હેતુથી હાલમાં અમોએ કાળકાદેવીના રસ્તા ઉપર ધર નં. ૨૯માં દુકાન ઉઘાડી છે.

દવા શિવાય ખિજી સર્વે જાતનો સામાન દેશાવરના લોકોને મેળવવાની ધણીજ અડચણ પડે છે. એવું મારા તથા મારા મિત્રોના વિચારમાં આપ્યાથી અને ઘણા મિત્રોની સુચના ઉપરથી અમોએ એવી તજવીજ કરેલી છે કે મુંબઈમાં મળતો સામાન કસીને ખરીદી તથા ખિજી જે વિલાયત વિગેરેથી મંગાવવો પડે, તે ગુણુ થાય તેવી રીતે મંગાવી, સઘળી જાતનો સામાન માફક હકસાઈ લઈ, જેમ અને તેમ જલદી મોકલવામાં આવશે.

સામાન મંગાવનાર લોકોએ નિચેની વાત ઉપર ધ્યાન આપવું.

૧ નાટપેડ કાગળ લીધામાં આવશે નહીં.

૨ કાગળના જવાબ સાઈ ટિકટો મોકલવી; નહીં તો જવાબ ન મોકલવાનું જોખમ અમારે શીર નથી.

૩ સામાન મંગાવતી વખત હુંડી વિગેરેથી અગર ખિજી રીતે મુંબઈમાં પૈસા મળવાની ખાત્રી કરી આપવી.

કમીશન (હકસાઈ) નો દર માફક રાખેલો છે, તે નિચે પ્રમાણે:-

૨૫ રૂપિયા સુધી	દર રૂપૈયે	૧ આનો.
૨૫ થી ૧૦૦ સુધી	સદર	$\frac{૧}{૨}$ આનો.
૧૦૦ થી ૩૦૦ સુધી	શેકડે	૨ રૂપિયા.
૩૦૦ ઉપર	શેકડે	૧૧ રૂપિયા.

કાનોજી જયરામ.

પત્રો—કાળકાદેવી, ધર નંબર ૨૯.

તાં કલમ.—આગરામાં તૈયાર થતી સુંદર સુતરાઉ સેતરંજી-
ઓ તેમજ ક્ષદ્રાખાદની જોલમાં થતા સામાન પધકી મુંજની
રંગીન ચટાઈ (સેતરંજીના જોવી) તેમજ સુંદર રંગના સુતરાઉ
તથા ઉનના ગલીચા, રંગીન કામળીઓ, ધત્યાદી કાઈને જોઈતી
હોય તો મંગાવી આપવામાં આવશે. દર વીગેરે ખાખત પત્ર
વેહેવાર હમારા નામથી રાખવો.

કાં જો

પુસ્તકો વેચવાને તયારછે.

સંયોગજન્યરોગ કિંં ટપાલસુધાં.	૧-૧૪
શિરસ્તેદાર કિંં ટપાલસુધાં	૦-૬-૬

મુંખ ધ “ નિર્ણયસાગર ” પ્રેસ.

.. સામ

રવાના કરવાના ગાઠવણું.

(બાહાર ગામના રહેવાશી લોકોને પડતી અડચણો
દુર થવા સાર.)

બાહાર ગામના રહેવાસી લોકોને કેટલીક અડચણો પડેછે તે નપડવાને માટે અમોએ જીજ્ઞ કમીશન સામાન રવાને કરવાનો તજવીજ કરીછે. તેટલા સ બાહારગામના રહેનારા સર્વ લોકોને વિનયપૂર્વક સુચ કરવામાં આવેછે કે. અમારા તરફ રોકડા પૈસા મોકલવાથી માલ રવાના કરવામાં આવશે.

કમીશનનો દર માફક રાખેલો છે. તે નીચે પ્રમાણે:	
રૂપ રૂપૈયાસુધી..... દર રૂપયે.	૧ આનો.
૨૬ થી ૧૦૦ સુધી..... દર રૂપયે.	$\frac{2}{3}$ આનો.
૧૦૦ થી ૩૦૦ સુધી સેંકડે.	૨ રૂપીઆ
૩૦૦ ઉપર સેંકડે.	૧૥ રૂપીઆ

ડી. મુંબઈ, કાળકાદવી, }
ધર નં ૨૯.

કાનોજી નયરામ

